

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 50 ISSUE 03 2022

© THE SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES
SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES
MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES
LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES
ART AND FILM STUDIES
CINEMATOGRAPHY

Platform &
workflow by
OJS/PKP

<https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

The beautiful thing about learning is nobody can take it away from you—B. B. King

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 50 ISSUE 03 2022

© SC SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

REFEREED & REVIEWED JOURNAL

JOURNAL INDEXING

MIAR ICDS (Secondary Composite Index Diffusion) - 3.4
Europub IF (2021)-0.81

GEORGIA, TBILISI 2022

Editors-in-chief:

Historical and Natural Sciences

Lienara Adzhieva

Tubukhanum Gasimzadeh

Social, Pedagogy Sciences & Humanities

Eka Avaliani

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharaisvili

Technical, Engineering & Applied Sciences

Nikolay Kurguzov

Regional Development and Infrastructure

Lia Eliava

Economic, Management & Marketing Sciences

Badri Gechbaia

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI prefix: 10.36962/CESAJSC; UDC: 3/k-144

©Publisher: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals

©Editorial office: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Telephones: +994 552 41 70 12; +994 518 64 88 94.

Website: <https://scia.website/>; <https://scsi.fisdd.org/>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

©Publisher: NGO International Center for Research, Education & Training.

MTÜ Rahvusvaheline Teadus-, Haridus- ja Koolituskeskus.

Management Board Member: Seyfulla Isayev.

©Editorial office: Narva mnt 5, 10117 Tallinn, Estonia.

©Typography: NGO International Center for Research, Education & Training. R/C 80550594

Registered address: Väike-Paala tn 2, 11415, Tallinn, Estonia.

© Publisher: LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Director and shareholder: Namig Isazade. Professor. PhD in Business Administration.

© Editorial office: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

©Typography: LTD International Research, Education & Training Center. (UK, London).

Registered address: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

OFFICIAL REPRESENTATIVES-COORDINATORS

Isazade Namig (EU, Azerbaijan)

+ 994 552 41 70 12

Accepted for publication in this edition 12.07.2022

© The Southern Caucasus Media. NGO RAIDCG. All rights reserved. Reproduction, store in a retrieval system, or transmitted in any form, electronic, mechanic photocopying of any publishing of Southern Caucasus Scientific Journals permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by The Southern Caucasus Media.

TABLE OF CONTENTS**Fatimə Hacızadə**

İNGİLİS DİLİNİN AMERIKA VARIANTININ BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 04

Şəfəq Səmədova, Əli Əmirli

“ALTMİŞİNCİLƏR”ƏDƏBİ NƏSLİNİN DRAMATURGIYASININ AZƏRBAYCAN KİNOĞUNA GƏTİRDİYİ YENİ BƏDİİ MEYİLLƏR 08

İlpar Əliyeva

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ İLK “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASI 13

Lilpar Əliyeva

KİŞVƏRİ ŞEİRLƏRİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB 15

Lilpar Əliyeva, Günay Abdullayeva, Lalə Abdullazadə, Sahilə Salmanova

KLASSİK ƏDƏBİYYATIMIZDA NİZAMİ ƏNƏNƏLƏRİ 19

Lilpar Əliyeva, Günay Abdullayeva, Lalə Abdullazadə, Sahilə Salmanova

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ELM DÜNYASI 23

Məhəmməd Hüseynov

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI 27

Cai X., Matishov G.G., Ostroumov S.A.

POLLUTION, MEMBRANOTROPIC ECOTOXICANTS AND LOMONOSOV MOSCOW UNIVERSITY-DEVELOPED THEORY OF ECOSYSTEM-DRIVEN WATER SELF-PURIFICATION 31

Б.М. Асадов, Н.Н. Эльдарова, Х.А. Абдуллаев

ОЧЕРК ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПСИХИАТРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ 36

Simuzər Hacızadə

GƏMI MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN DÖVRÜ PROFİLAKTİK MÜAYİNLƏRİNİN KEYFİYYƏT SƏCİYYƏLƏRİ 43

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTININ BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fatimə Hacızadə

Azərbaycan Hava Yolları - "AZAL" QSC, Marketing İdarəsinin müavini, Doktorant, Azərbaycan Dillər Universiteti, ORCID ID: 0000-0002-9281-8955, Azərbaycan, Email: fatima@hajizada.com

XÜLASƏ

Məqalə ingilis dilinin amerikan variantının başlıca cəhətləri və xarakterik xüsusiyyətləri təhlilinə həsr edilmişdir. Burada ingilis dilinin amerikan variantının təşəkkülü, bu proseslərə müstəmləkəçiliyin, ekspansiyaların və miqrant axınının təsiri xarakterizə olunmuş, ABŞ-ın artan siyasi və iqtisadi gücünün onun genişlənərək yayılmasında əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. İngilis dilinin amerikan variantının fərqləndirici bir dil kimi inkişafında linqvistik klassiklərinin baxışları da təhlil edilmiş və göstərilmişdir ki, bu sahədə bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Onlar sırasında daha çox ingilis dilinin amerikan variantının müstəqil dil statusluğu, onun regional ünsiyyət vasitəli bir dil kimi inkişaf tapması və nəhayət ayrıca dialekt kimi çıxış etməsi daha çox mülahizə olunur. Məqalədə, aparılan təhlil əsasında Amerika dil massivinin əsas spesifik xüsusiyyətləri kimi isə danışq mexanikası, sürətlilik, ingilis axarizmlərindən istifadə, bir sıra hərflərin dərin vurğusu, hecaların aydın tələffüzlüyü və digər leksik və orfoqrafik cəhətlər fərqləndirilir.

Açar sözlər: ingilis dili, ingilis dilinin amerikan variantı, leksika, orfoqrafiya.

Giriş

Müasir zamanda ingilis dili ümumdünya ünsiyyət vasitəsi olaraq, qlobal xarakter daşıyır. O, möhtəşəmliyi ilə fərqlənərək dünyada ən çox danışılan dillər sırasındadır. Hazırda 400 milyon insan onu ana dili bilir, 300 milyon isə ingilis dilinə özünün ikinci dili olaraq yanaşır. Bununla yanaşı daha 500 milyon insan ingilis dilində bu və ya digər dərəcədə danışır. İngilis dili ticarətin, biznesin, diplomatiyanın və həm də beynəlxalq turizmin dilidir. Bu dil həm də əhəmiyyətli dərəcədə dialekt və danışma müxtəlifliyi ilə də seçilir. İngilis dilinin onlarla çeşidinə baxmayaraq, ən geniş yayılmışları sırasında ABŞ ərazisində yaranmış amerikan (*American English*) variantı çıxış edir. Bu ölkədə 80 faizdən çox əhali kütləsi onu məhz britaniya dilinin amerikan variantı öz ana dili olaraq bilir. Britaniya dilinin amerikan variantı ABŞ federal konstitusiyasında rəsmi dil kimi təsbit olunmasa da, leksik sferada, mediada və təhsil sistemində möhkəmlənmiş xüsusiyyət və standartları ilə çıxış edir. II Dünya müharibəsi sonrası ABŞ-ın artan siyasi və iqtisadi gücü britaniya dilinin amerikan variantı genişlənməsinə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Hazırda bu dil variantı nüfuzunu artıraraq linqvistik sahəsində, filologiyada və digər bu kimi sferalarda da elmi-tədqiqatların da əsas mövzularından birinə çevrilmişdir. Bütün bunlardan irəli gələrək məqalədə ingilis dilinin amerikan variantının başlıca cəhətləri, o cümlədən onun leksik və orfoqrafik səciyyələri və habelə xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Material

İngilis dili anqlo-saksonların danışq dili kimi erkən orta əsrlərdə meydana çıxmışdır. Britaniya İmperiyasının təşəkkülü və onun ekspansiyaları ilə ərazisinin böyüməsi ingilis dilini Asiya, Afrika, Şimali Amerika və Avstraliya qitələrində genişliklə yayılmasına gətirib çıxarmışdır.

Nəticədə metropoliya dili ingilis koloniyalarında əsas ünsiyyət, müstəqillik qazandıqdan sonra isə dövlət (ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya) və rəsmi (Hindistan, Nigeriya, Sinqapur) dilə çevrilmişdir. BMT 6 rəsmi dillərindən biri olaraq o müasir zamanda həm də bir çox ölkələrin təhsil müəssisələrində xarici dil kimi öyrənilməkdədir [2, s. 13, 7, s. 36-37].

Vurğulanmalıdır ki, ingilis dilinin amerikan variantı keçdiyi böyük inkişaf yolunda minlərlə söz və ifadə yaradılmasına zəmin olmuş, ingilislərin ümumi dilində və habelə dünya leksikonunda öz yerini tutmuşdur. Bu sırada tamam (okay), yeniyetmə (teenager), avtostop (hitchhike), sürüşmə (landslide) və digər sözləri göstərmək olar [5]. ABŞ və Böyük Britaniyada kolonistlərin həyat və məişətində mövcud fərqlərin də bu dilə təsirləri az əhəmiyyətli olmamışdır. Burada təbiət, iqlim, ətraf mühit və həyat tərzinin də rolunu da yüksək qiymətləndirmək gərəklidir.

ABŞ-da rəsmi təsdiqlənmiş bir dil aksenti yoxdur. Bununla belə, əksər milli medianın spikerləri və ilk növbədə CNN kanalı “Ümumi Amerika” (General American accent) ləhcəsindən istifadə edirlər. Burada əsas olaraq “Midwestern” aksenti rəhbər tutulmuşdur [1, 4]. Bir cəhət də qeyd edilməlidir ki, bu aksent ABŞ əhalisinin çox kiçik bir hissəsi, xüsusən də Nebraska, Ayova və İllinoys ştatlarındakı əhaliyə xasdır. Lakin indi onu bütün amerikalılar asanlıqla başa düşür və danışırlar.

İngilis dilinin amerikan variantının mövcud vəziyyətinə gəldikdə onu deyə bilərik ki, bu sahədə bir necə hipotezə mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar onun müstəqil bir dil kimi, digərləri isə ingilis dili variantı olaraq qəbul edirlər. Brnatiya və həmçinin Amerika orfoqrafiyasının banisi, amerikalı leksikoqraf, dilçi Noy Vebster (Noah Webster) onu müstəqil dil kimi qəbul edir. O, özünün 1828-ci ildə yazdığı “İngilis dilinin Amerika lüğəti” əsərində də bunu əsaslandırmağa çalışmışdır [9, 11]. Bu mövqeyi Şotland əsilli ingilis filoloqu, “Amerika İngilis dili lüğəti”nin müəlliflərindən biri olan Uilyam Kreqi (Sir Aleksandr Craigie), Amerikalı linqvист Rayven Makdevid (Raven Ioor McDavid Jr.) və digərləri də təsdiqləyirlər [8]. İkincilər sırasında isə struktur dilçiliyin təsviri (deskriptiv) istiqamətinin yaradıcılarından biri amerikalı linqvист Leonard Bulimdild (Leonard Bloomfield) və digər Amerikalı linqvистlər Eduart Sepir (Edward Sapir) və Çarliz Hokket (Charles Francis Hockett) yer alırlar. Bundan başqa Amerika İngilis dilini regional ləhcə kimi qəbul edən “üçüncülər” qrupu da mövcuddur [4, 6, 8].

Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, şəxs haqqında ABŞ-da aksent və ya dialekt Böyük Britaniyadakından fərqli olaraq özündə əhəmiyyətli dərəcədə az məlumatları ehtiva edir. Böyük Britaniyada isə ləhcə ilə danışana aşağı sosial mühitdən olan və ya az təhsilli şəxs kimi baxılır. Bu reallığı isə ABŞ mühitində sezmək çətinidir [10, 11]. Yəni şəxsin ingilis dilinin amerikan variantında danışdığı onun sosial mənşəyini ifadə etməkdə çətinlik yaradır. Digər tərəfdən ingilis dilinin amerikan variantı özünün daha sürətli olması ilə də fərqlənir

Amerika dil massivinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də bir sıra hərflərin vurğusu və xüsusi ilə də “R” hərfinin tələffüzü ilə də bağlıdır. Belə ki, Britaniya ingiliscəsində “port”, “more”, “dinner” kimi sözlərdə “R” hərfi heç tələffüz edilmir. Digər bir meyl də, Amerika ingiliscəsində ayrı-ayrı hecaların aydın tələffüz edilməsi ilə bağlıdır. Onlardan fərqli olaraq britaniyalılar bir sıra oxşar sözlərdə belə hecaları “udarlar” [11].

Amerika ingilis dili variantı ingilis dilin ən geniş yayılmış formalarından biri olmasına baxmayaraq, onun digər çalarlarının da mövcudluğunu unutmamaq lazımdır ki, Amerika ingilis dili variantı başlanğıcını ABŞ-dan götürsə də, daha sonra Avstraliya və Cənubi Afrika variantları sferasında da transformasiyalara uğramışdır. XX əsrdə isə vurğulandığı kimi, Nigeriya, Hindistan, Sinqapur və digər çoxsaylı yeni dil növlərinin yaranışına zəmin olmuşdur. Digər tərəfdən ingilis dilinin amerikan variantının daha yaxın oxşarları da mövcuddur. Reallıq

belədir ki, ingilis dili və onun amerikan variantı arasında aralıq məqam kimi kanada variantı çıxış edir. Əslində nadir istisnaları kənara qoysaq və ingilis imla normalarına diqqət yetirsək, onda görürük ki, leksik və qrammatik cəhətdən kanada ingilis dil variantı daha çox Amerika variantına yaxındır. Kanada da gündəlik həyatda və ünsiyyətdə onun dil üslubu Amerikan orfoqrafiyası prizmasından yalnız görünür. Bu həm də onunla bağlıdır ki, kanadalılar kinematoqrafiya, televiziya və radionun inkişafı ilə ingilis dilinin amerikan variantının intensiv təsirinə məruz qalmışlar [3]. O da qeyd olunmalıdır ki, ingilis dilinin Amerika variantının tələffüz xüsusiyyətlərini fundamental mənimsəmək üçün heç də ayrıca əmək sərf etməyə gərək yox. Həmin dil daşıyıcıları arasında olmaqla bu danışıq tərzini kifayət qədər başa düşmək mümkündür. Belə vəziyyət, hətta qısa bir zamanda ABŞ sakinləri kimi danışmağı da imkanlı edəcəkdir. Digər tərəfdən bu öyrənmək sevdasını qəti reallaşdırmaq üçün tez-tez Hollivud filmlərini və amerikan şoularını orijinaldan izləmək məqsədmüvafiqdir.

Nəticə

Bütün bu fərqliliklərə baxmayaraq, faktların və nəzəri biliklərin təhlili göstərir ki, ingilis dilinin amerikan variantının yaranışı və formalaşması təsadüfi və xaotik proses olmamışdır. Reallıq belədir ki, müstəmləkəçilərin həyatı Amerika ingilis dilinə çox böyük təsir göstərmişdir. Bu proseslər sonrakı tarixi mərhələdə artan miqrasiya meyilləri ilə daha da dərinləşmişdir. Belə ki, Amerikada ingilisdilli miqrantların dili tarixi şəraitlə bağlı transformasiyalara uğramış, mövcud yaşayış mühitinə, yeni həyat reallıqlarına adaptasiya olunaraq inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən, bu müstəqil dilin formalaşması yeni yaranmış ABŞ dövlətinin də məqsədyönlü siyasətində yer almışdır. Bununla da əsl ingilis sözləri modifikasiyalara uğramış və prinsipcə yeni leksik və həmçinin orfoqrafik məna kəsb etmişdir. Burada həmçinin bir məqam da ondan ibarət olmuşdur ki, istifadədən çoxdan çıxmış İngilis axarizmləri ABŞ-da yeni nəfəs qazanmış və fəal şəkildə nitq dövriyyəsinə daxil olmuşdur.

Beləliklə, aparılan təhlillərlə belə nəticə hasil olunur ki, ingilis dilinin Amerika variantı spesifik cəhətlərə malikdir. O, müstəmləkəçiliyin və ekspansiyaların nəticəsində təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Bu inkişaf indi də davam etməkdədir və çoxmilyonlu ABŞ dövlətinin və xalqının, həmçinin də milyonlarla insanı əhatə edən auditoriyaların dillərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Антрушина Г.Б. Лексикология английского языка: учебное пособие для студентов / Г.Б.Антрушина, О.Н.Афанасьева, Н.Н.Морозова – **Москва:** Дрофа, 3-е издание, – 2007. – 288 с.
2. Аракин В.Д. История английского языка / В.Д.Аракин. – Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2-е издание переработанное и дополненное, – 2003. – 272 с.
3. Верещагин Е.М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы. Под редакцией и с послесловием академика Ю.С.Степанова. / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров – **Москва:** “Индрик”, – 2005. – 1040 с.
4. Кристалл Д. Английский язык как глобальный. / Д.Кристалл. – Москва:– 2001.– 240 с.
5. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. / А.А.Леонтьев. – **Москва:** Смысл, Санкт-Петербург: Лань, – 2003. – 287 с.

6. Матюшенков В.С. Словарь английского сленга. Особенности употребления сленга в Северной Америке, Великобритании и Австралии. / В.С.Матюшенков. – Москва: Флинта: Наука, Изд. 3-е, – 2005. – 174 с.
7. Ощепкова В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии / В.В.Ощепкова. – Москва: Глосса-Пресс, Санкт-Петербург: КАРО, – 2004. – 335 с.
8. Томахин Г.Д. Америка через американизмы / Г.Д.Томахин. – Москва: Высшая школа, – 1982. – 256 с.
9. Чернов Г.В. Американский вариант: Англо-рус., рус.-англ. словарь / Г.В.Чернов. – Москва: Глоссариум, – 2001. – 971 с.
10. Швейцер А.Д. Литературный язык в США и Англии / А.Д.Швейцер. –Москва: URSS, Изд. 3-е, – 2008. – 199 с.
11. Noah Webster's. American dictionary of the English language (Ной Вебстер “Американского словаря английского языка”): [Электронный ресурс] / URL: <https://webstersdictionary1828.com>.

THE MAIN FEATURES AND CHARACTERISTICS OF THE AMERICAN VERSION OF ENGLISH

Fatima Hajizada

Azerbaijan Airlines - “AZAL”, Deputy Marketing Director, PhD student, Azerbaijan University of Languages, ORCID ID: 0000-0002-9281-8955, Azerbaijan, Email: fatima@hajizada.com

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the main aspects and characteristic features of the American variant of the English language. The formation of the American version of the English language, the influence of colonialism, expansion and flow of migrants on these processes are characterized and the importance of the growing political and economic power of the United States in its expansion is justified. The views of the classics of linguistics in the development of the American variant of English as a distinctive language were also analyzed and shown that there are a number of approaches in this area. Among them, it is more often argued that the American version of English has an independent language status, its development as a regional language of communication and, finally, as a separate dialect. Based on the analysis of the article, the main specific features of the American language array are distinguished by the mechanics of speech, rapidity, use of English fluidity, deep emphasis on a number of letters, clear pronunciation of syllables and other lexical and orthographic features.

Keywords: English, American variant of the English language, lexicon, spelling.

“ALTMİŞİNCİLER”ƏDƏBİ NƏSLİNİN DRAMATURGIYASININ AZƏRBAYCAN KINOSUNA GƏTİRDİYİ YENİ BƏDİİ MEYİLLƏR

¹Şəfəq Səmədova, ²Əli Əmirli.

¹Ssenarist, Magistrant, ²Professor.

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bədii Kinoşünaslıq və ekran dramaturgiyası kafedrası
Kino və Televiziya fakültəsi, Bədii yaradıcılıq və ekran dramaturgiyası,
Email: shafaqsamadova@gmail.com

XÜLASƏ

Altmışıncı illərdə dramaturgiyanın inkişafı və həmin əsərlərin ekran həlli araşdırılır. Bu illərdə Anarın, Elçinin, Yusif Səmədoğlunun əsərləri bənzərsiz olduğuna görə adları çəkilir və “Qəm Pəncərəsi”, “Üzeyir ömrü”, “Bəxt üzüyü” filmləri süjet və struktur baxımdan təhlil edilir.

Açar sözlər: ekranlaşdırma, pyes, “Bəxt üzüyü”, “altmışıncılar”, kino, rejissor.

“Altmışıncılar” ədəbi nəslinin dramaturgiyasının Azərbaycan kinosuna gətirdiyi yeni bədii meyillər “Altmışıncılar” dedikdə Anar Rzayev, Elçin Əfəndiyev, Vaqif Səmədoğlu, Yusif Səmədoğlu və başqaları yada düşür. Adları çəkilən yazıçıların pyesləri və nəsr əsərləri və orijinal ssenariləri əsasında filmlər çəkilmişdir. Onlar Azərbaycan ədəbiyyatına yeni dalğa gətirmişlər. Bu yenilik həm üslub, həm də mövzu yeniliyi idi. Yazıçı Anarın o dövrdə yazılan “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərləri, Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanı, fantasmaqoriya janrında hekayələri, Yusif Səmədoğlunun mistik “Qətl Günü” romanı mövzusunda görə bu günə qədər yazılan əsərlərə bənzəmirdi.

Anar demək olar ki, bütün ədəbi üslublarda əsər yaradan yazıçıdır. O, həm də ssenarisini yazdığı “Qəm Pəncərəsi” və “Üzeyir ömrü” filmlərinə rejissorluq etmişdir. 1984-cü ildə çəkilən “Qəm Pəncərəsi” filmi Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bədii-sənədli filmidir. Fimdə “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı karikaturalardan, “Danabaş kəndinin əhvalatları” və “Danabaş kəndinin müəllimi” kitablarından, Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı, maarifçi Həmidə xanım Cavanşirin “Xatirələrim” kitabından istifadə olunmuşdur. [1]

Film fleşbəklər üzərində qurulmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə (Həsənağa Turabov) Həmidə xanımla (Elmira Şabanova) keçmiş günlərdən danışır. Mirzə Cəlilin gah uşaqlığı, gah da “Molla Nəsrəddin”dəki fəaliyyəti yadına düşür. Mirzə Cəlilin uşaqlıq obrazı (İlham Səfərov) birbaşa hadisələrin gedişində iştirak edir. O, həm “Danabaş kəndinin əhvalatlarında” Əhmədlə (Ruslan Nəsirov) dostdur, həm Kefli İsgəndərlə (Fəxrəddin Manafov) uşaqların görüşündə iştirak edir, həm də “Danabaş kəndinin müəllimi”ndə şagirdidir. Film Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan bir karikaturanı yadına salması ilə başlayır. Karikaturanın süjeti belədir:

Qazamat bunasına baxan bir qadın digərinə binanı göstərər deyir: “Xanbacı, gör nə qəşəng evdir, pəncərələri də var. Adamın ürəyi sıxılanda, pəncərədən küçəyə baxa bilir”. Doğrudan da XX əsrdə Azərbaycan kəndlərində tikilən çox evin pəncərəsi yox idi. Buna səbəb isə ərlərin öz qadınlarını qışqanması idi. Onlar qadınlarını niqabda gizlətməklə bərabər, pəncərələri də taxta ilə mismarlayırdılar. Biz bunu “O olmasın, bu olsun” filmində də görürük. Məşədi İbad deyir: “Pəncərələri də taxtayla daldan möhkəm mıxlaram. Qoy, evə öyrəşsin!”. [2]

Filmin irəliləyən dəqiqələrində kənd kişilərinin söhbəti, Xudayar bəyin siması, Mollanın mərsiyə oxuması bizə kənddəki ümumi vəziyyəti və dövrü açıq-aşkar izah edir. Xudayar bəy kəndin kəndxudasıdır. Kənddə onun sözünün üstünə söz qoyan tapılmaz. Tapılanı da ya həbs etdirər, ya da ki qamçılıyar. Bu obrazı məşhur teatr rejissoru, “Yuğ” teatrının qurucusu Vaqif İbrahimovlu canlandırır. Bundan əvvəl də Vaqif İbrahimovlu Anar və Gülbəniz Əzimzadənin birgə rejissorluq etdiyi “Dantenin yubileyi” filminə Feyzulla Kəbirlinskinin oğlu Eldarı canlandırır. Xəbər yayılır ki, kəndə pristav, naçalnik gəlir. Kənd camaatı təşvişə düşür. Elə bilirlər ki, naçalnik uşaqları əsgər aparmaq üçün gəlir. Hamı öz uşağını gizlədir. Kənd camaatına sonradan məlum olur ki, naçalnik nə üçün gəlibmiş. Burada maraqlı məqamlardan biri də odur ki, kənddə rus dilini Kefli İsgəndərdən başqa bilən kəs olmadığından naçalnikin gəliş səbəbi kənd camaatına gec aydın olur. Naçalnik rus dilində üzünü Xudayar bəyə tutub danışır, Xudayar bəy də bir şey anlamadığından başlayır ora toplaşmış kişiləri qamçılamağa. Kəndxudanın rus dili bilməməsi, insanları başa düşməməsi əslində bizə hökumət idarəetməsində olan boşluqlardan xəbər verir.

“Danabaş kəndinin müəllimi” səhnəsində “Lal metod” tənqid olunmuşdur. Bu metodun tənqidi ilk dəfə 1906-cı ildə keçirilmiş I Müəllimlər Qurultayında olmuşdur. Hətta buna görə Nəriman Nərimanov və Hacı Zeynalabdin Tağıyev arasında qarşıdurma yaşanmışdır. Kəndə təyin olunmuş müəllim Uçitel Həsənov (Mərahim Fərzəlibəyov) kənd camaatı tərəfindən “Uşkol” çağırılır. Uçitel nə qədər cəhd göstərsə də o, şagirdlərə heç nə öyrədə bilmir. Çünki onun seçdiyi “Lal metod” öyrətmək üçün çox səhv yol idi. [3]

Üzeyir Hacıbəyli “Lal qaydası” adlı məqaləsində yazırdı: “Lal qaydası” bax bu cürdür: Uçitel daxil olur otağa və istəyir ki, dərs desin, özü də gərək müsəlmanca bir söz danışmasın, baxır Levitskinin kitabına, görür yazılıbdır ki: “Ya rıdayu”, yəni mən hönkürüb ağlayıram. Uçitel istəyir bu sözləri uşaqlara qandırınsın, özü də gərək müsəlmanca bir söz danışmasın, ona görə uçitel cibindən bir dəsmal çıxardıb başlayır ağlamağa və uşaqlardan rusca soruşur: “İştə ya delayu?” Uşaqlar qalır məəttəl və bilmirlər ki, uçitel nə soruşur, ona nə olubdur, ölən kimdir. Uçitel yenə ağlayır və yenə uşaqlardan soruşur ki, işto ya delayu? Özü də gərək müsəlmanca bir söz danışmasın. Uşaqlar yenə qalırlar belə, bilmirlər ki, uçitelin kimi ölübdür, təqsir kimdədir? Uçitel də bu tərəfdən qısnayıbdır ki: “İştə ya delayu?” Yəni mən nə qayıırıram. Özü də gərək müsəlmanca bir söz deməsin. Axırda uşağın biri barmağını qalxızır, uçitel sevinir və rusca deyir ki, “Nuka, işto ya delayu?” Uşaq durur ayağa və müsəlmanca deyir ki, Mirzə qarnım ağrıyır, qoy çıxım çölə! Uçitelin bərk acığı tutur, özü də gərək müsəlmanca bir söz danışmasın, tüpürür yerə və o baş-bu başa gəzinib, uşaqlara rusca deyir ki, “Ya rıdayu!”, yəni mən hönkürürəm. Uşaqlar da deyir ki, “Ya rıdayu”. Amma, uçitel buna razı olmur, çünki uşaqlar kərək desinlər ki, “Tı rıdayeş”, yəni sən hönkürürsən. Uşaqlar da bunu bilmirlər və uçitel də gərək müsəlmanca bir söz danışmasın, vaxt keçir, uçitel çığırır, uşaqlar qanmır, dərs qalır... Axırda uçitel deyir: “Tı rıdayeş”, yəni sən ağlayırsan, uşaqlar da bunu deyir, uçitelin bir az keyfi açılır. Dəsmalı gözüne bir də təzədən tutub hönkürür və rusca soruşur ki, mən nə qayıırıram? Uşaqlar da deyir: Mən nə qayıırıram? Uçitel yenə qalır belə, uşaqlar da qalırlar belə.

Uçitel deyir ki, sən ağlayırsan, uşaqlar da deyir ki, sən ağlayırsan; uçitel soruşur ki, mən nə qayıırıram? Uşaqlar da deyirlər ki, mən nə qayıırıram? Uçitel deyir ki, sən hönkürürsən, uşaqlar da deyir ki, sən hönkürürsən? Uçitel çox bikef olur, özü də gərək müsəlmanca bir söz deməsin. Bu vaxt şkol zəngi çalınır, uşaqlar durub otaqdan elə qaçırırlar ki, guya bunları tutub tələyə salmışdın. Və sonra evlərinə gedib, analarına deyirlər ki, bu gün şkolda ağlaşma vardı. Anaları soruşur ki, bir zad yox idi ki? Deyirlər yox. Deyirlər bir də olsa bizə də xəbər verin, gedək biz də ağlayaq, savabdır. Onlar da deyirlər ki, yaxşı...”

Beləcə Uçitel Həsənov şagirdlərə heç nə öyrədə bilmir. Ta ki Rəşid bəy (Məmməd Bürcəliyev) gələnə kimi Uçitel bilmir ki, Qori müəllimlər seminariyasına kimi göndərsin. Rəşid bəy gəlir, Cəlilin gözlərindəki işığı görür və Cəlili Qoriyə oxumağa göndərir. Kefli İsgəndərin (Fəxrəddin Manafov) mollanı ələ salması cəhalətin ələ salınması idi. İsgəndərin mollaya “Həzrət Abbasa məktub yazacam ki, molla ərəb dilini bilmir” deməsi və Mollanın da buna tədbir olaraq Həzrət Abbasa məktub yazması ssenaristin təxəyyülüdür. Mirzə Cəlilin əsərləri arasında belə bir hekayə yoxdur.

Filmdə ən ağırlı taleyi olan obraz Məmmədhəsən əmidir (Həsən Məmmədov). O, kənddə sayılıb seçilən ağsaqqaldır. Amma bir məsələ var ki, imkan edib Kərbəla ziyarətinə gedə bilmir. Digər Kərbəlayilər ona məsləhət görür ki, at almağa imkanın yoxdursa, ulaq al. Arvadı (Şükufə Yusupova) Məmmədhəsən əmiyə ulaq alması üçün öz qızillərini verir. Məmmədhəsənin əmi gedib özünə ulaq alır. Həmin gün onun bəlkə də ən xoşbəxt günü idi. Məmmədhəsən əminin oğlu Əhməd eşşəyə yaxşıca qulluq edir, eşşəyi kökəldir. Amma bir gün Xudayar bəy şəhərə naçalnikin yanına gedirəm deyərək, Məmmədhəsən əmidən eşşəyi götürür. Şəhərdə eşşəyi satır, Zeynəbi özünə arvad etmək üçün mollaya pul verir. Eşşəyin dərdindən xəstəlik tapan Əhməd yatağa düşür və ölür. Ruslan Nəsirovun güclü aktyorluq ifası bizə faciənin ağırlığını göstərə bilir. Filmin ən təsirli, ürəkburxan səhnələrindən biri də anasının Əhmədin qəbri üstündə layla oxuyaraq ağı deməsidir. [4]

Filmdə kənd camaatının gözlədiyi bir ümid var. Bu ümidin adı Həzrəti Abbasdır. Hər kəs öz arzularını, şikayətini Həzrəti Abbasa məktub şəklində yazır, Kərbəlaya gedən zəvvarlara verir. Xudayara zorla arvad edilən Zeynəb də, oğlu ölən Məmmədhəsən əmi də Həzrəti Abbasa məktub yazıb zəvvara verir. [5] Filmin son səhnələrində Zəvvarlar Kərbəlaya, Cəlil isə Qoriyə oxumağa yola düşür. Zəvvarların Cəlillə yola bir nöqtədə kəsişmə də, sonradan ayrılır. Rejissor bizə iki yol ayrıcı göstərir. Bu yollardan biri cəhalətə, digəri isə elmə aydınlığa aparır. Əhmədin ölüm ayağında olarkən Cəlilə “Çıx mənəim hayıfımı Xudayardan, söz ver ki, hayıfımı alacaqsan ondan” deyir. Filmin son səhnəsində Mirzə Cəlil pəncərədən Əhmədin əks olunmuş gülən üzünü görür. Rejissor bizə Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatlarını yazaraq” Xudayardan intiqam aldığını göstərir və film başa çatır.

Filmə dövrün çox güclü aktyor heyəti (Siyavuş Aslan, Yaşar Nuri, Nəribə Zeynalova, Həsən Məmmədov, Həsənağa Turabov və başqaları) cəlb olunub. Filmin bəstəkarı Cavanşir Quliyevdir. Musiqilər filmi daha da baxımlı edir. [6]

Altmışıncılar ədəbi nəslinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Vaqif Səmədoğludur. Daha çox şair olan Vaqif Səmədoğlu öz yaradıcılığında dramaturgiyaya da yer verib. Onun yazdığı “Bəxt üzüyü” pyesi ilk dəfə 1986-cı ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Teatr tamaçıları tərəfindən rəğbət qarşılanan pyes əsasında, 1991-ci ildə eyniadlı film çəkilməmişdir. Film süjet xəttinə görə pyesdən çox fərqlənməsə də, dil cəhətdən xeyli fərqlər. Pyes kino dilinə tamamilə uyğunlaşdırılmış və xeyli “artıq sözlər” ssenarinin yazılışı zamanı atılmışdır. Biz tamaşanı izləyərkən Moşunun qafiyə axtararkən həddindən artıq “xoşbəxtlik” dediyini, Hüseyinin həddindən artıq sərxoş olduğunu, Söylünün isə hər dəqiqə qışqıraraq yıxıldığını görürük. Tamaşada aktyorların vəziyyət yumoru tamaşaçını güldürsə də, filmdə biz bunu çox az görürük. Film güldürməkdən daha çox, düşündürməyə yönəlib. Tamaşanın aktyor heyəti ilə filmin aktyor heyəti demək olar ki eynidir. Filmin rejissoru Ramiz Əzizbəyli, ssenaristləri isə Orxan Fikrətoğlu, Vaqif Səmədoğlu və Ramiz Əzizbəylidir. Film 1991-ci ildə çəkildiyindən çox böyük siyasi mesajlar ötürmüşdür. Tamaşada görmədiyimiz siyasi mesajları biz filmdə görürük. 1991-ci il o dövr idi ki, SSRİ artıq dağılmış,

Azərbaycan isə müstəqillik qazanmışdır. Tamaşada görə bilmədiyimiz təbəqələşməni, sinfi ayrışikliyi biz filmdə görə bilirik. [7]

Filmin qısa sujet xətti belədir: Bağ mövümündə üç ailə eyni həyətdə yay tətili keçirir. Bu ailələrin hərəsi bir işlə məşğuldur və bir-birlərinə bənzəmlər. Ailələrin arasında çox varlısı da var, çox kasıbı da. Günlərin birində paltar yumaqla pul qazanan Sara üzüyünü itirir və ailələr arasındakı konflikt bundan sonra başlayır. Hər kəs bir-birindən şübhələnir və mehriban dolanan ailələr arasına nifaq düşür. Filmin sonunda da bilinmir ki, üzüyü oğurlayan kimdir. Film açıq finala başa çatır. Moşu (Valeh Kərimov) və Söylü (Afaq Bəşirqızı) yay tətlinə Qazaxdan Bakıya gəlirlər. Moşu yüngül istedadla malik, aşiq ruhunda şeirlər yazan şairdir. Altı oğul atasıdır. Moşunu filmdəki digər obrazlardan fərqləndirən optimist, sabaha inamlı və vətənpərvər olmasıdır. İdeoloji cəhətdən Moşu sosialistdir. Filmə buna eyham vuran bir neçə səhnə görürük ki, onlardan biri də Moşunun Tanrıbəy dayı ilə olan söhbətidir. Tanrıbəy dayı da sosialistdir. Həmin söhbətdə Moşu Tanrıbəy dayıya fəhlə hökumətini tərifləyən sözlər deyir. Moşu və Söylüdə dağ adamlarına məxsus olan gözütöxlük var. Onların şəhər həyatına uyğunlaşa bilməməsi tamaşaçıda gülüş yaradır. Moşu və Söylünün Sedaya qarşı Saranı müdafiə etməsi onların mərdliyindən xəbər verir. Moşu sosrealist janrında şeir yazan sovet kənd şairinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O gah Aşıq Ələsgərdən, gah da Puşkindən şeirlər deyir. [8]

Filmə üzük itməmişdən əvvəl üç ailənin necə mehriban olduğunu görürük. Onlar hər gün bir süfrə arxasında deyib-gülürlər. Lakin üzük itən kimi hər kəsin iç üzü ortaya çıxır. Seda paltar yuyaraq pul qazandığına görə Saranı aşağılayır, Sara Moşuya baxaraq, “adını şair qoyub, kartofsatana oxşayır” deyir. Bəlli olur ki, bir süfrə arxasında çörək kəsən insanlar əslində bir-birlərinə yuxarıdan aşağı baxırlarmış. Rejissor burada maddiyyatın insan münasibətlərinə necə təsir etdiyini göstərir. Hüseyin bütün bunların fərqi deyir və əvvəlki mehribanlıqı qaytarmağa cəhdlər etsə də, qonşularla danışmağa çalışsa da cəhdləri boşa çıxır. Bütün bu hadisələr fonunda Zırpının ürəyinin partlayıb ölür. Xilasedici öz canını xilas edə bilmir. Bu hadisə Hüseyinə çox pis təsir edir. Həyətdə girib bütün həqiqətləri qonşularının üzünə çırpır: “Tanrıbəy dayı, sən müharibədə ayaqlarını itirmisən ki, mən içim keç çəkim? Rasim rahat al-verini eləsin? Moşu da gic-gic şeirlər yazsın? İtirə-itirə gəlirik. Biri qeyrətini-namusunu itirir. Biri aqlını, biri də bəxtini... Kimlər itirmir axı... Kim itirmir axı bu dünyada... İtirə-itirə gəlirik. Son günümüzdə ölüm. Bu qədər çirkəbə dözmək olmur axı...” [9]

1. Filmin sonunda yay tətili bitir, hərə öz evinə gedəndə Hüseyinin qızı Tanrıbəy dayıya deyir: “Tanrıbəy dayı, yağış yağacaq”. Film yağışın yağması, Tanrıbəy dayının əllərini dua edərək açması ilə başa çatır. Yağışın yağması gələcəyə olan ümidin hələ ölməməsidir.
2. Tanrıbəy dayının isə dua etməsi isə kommunizmin bitməsi kimi yozulur.
3. Filmin aktyor heyəti mükəmməl performans göstərir. Valeh Kərimov indi də “Moşu” kimi yaddaşlarda qalıb. Bəstəkar Eldar Mansurovun musiqiləri filmin ab-havasına uyğundur.
4. Filmin sonunda Mübariz Tağıyev tərəfindən ifa olunan “Bir sabah” mahnısı filmin bütün ideyasını ortaya qoyur. Mahnıda səslənən “Bir gün sevinc bizim olar, olar, bizimdir sabah” sözləri gələcəyə olan inamdan xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytək zakirqızı, “dərviş parisi partladır – filmdəki problemləri indi də yaşamaqdayıq”, “mədəniyyət” jurnalı, 2009. 17 aprel. S. 10.
2. Əntiqə rəşid, “ədalət” qəzeti, “dərviş parisi partladır – 50”, 2021.

3. Mirzə fətəli axundzadənin seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, “şərq-qərb” nəşriyyatı, baki, 2005.
4. Aydın kazimzadə, “kino və zaman (1923-2016)”, “şərq-qərb” nəşriyyatı, baki. 2016.
5. Şəhla əmirli, “45 ildir dərviş parisi partladır”, “mədəniyyət” jurnalı, 2021
6. Aydın kazimzadə. Bizim “azərbaycanfilm”. 1923-2003-cü illər. Bakı: mütərcim, 2004. Səh. 305-307.
7. Ramiz məmmədov, “azərbaycan kinosu”, azərbaycan milli ensiklopediyası elmi mərkəzi, 2007. Səh. 816.53. “qəm pəncərəsi -nadanlığın ifşası”, “azərbaycan” qəzeti, 15 fevral. 2019.
8. Əntiqə rəşid, cahilliyin, savadsızlığın mükəmməl rəsmi: “qəm pəncərəsi”
9. “Ədalət” qəzeti, 21 sentyabr. 2021.

NEW ARTISTIC TENDENCIES BROUGHT TO AZERBAIJANI CINEMA BY THE DRAMATURGY OF THE LITERARY GENERATION "SIXTIES"

PE3IOME

The development of drama in the sixties and the screen resolution of these works are studied. During these years, the works of Anar, Elchin, Yusif Samadoglu are named for their uniqueness, and the films "Window of Sorrow", "Life of Uzeyir", "Ring of Fortune" are analyzed in terms of plot and structure.

Keywords: screenplay, play, "Ring of Fortune", "sixties", cinema, director.

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ İLK “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASI

Lilpar Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Email: aliyeva.lilpar@mail.ru

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan türkcəsində “Leyli və Məcnun” dastanını ilk yazanın Həqiri Təbrizi olması barədə məlumat verilir. Nizami, Füzuli, Həqiri poemalarının süjet fərqiindən danışılır. Eyni zamanda poemada qəzəl janrına müraciət edən, qəhrəmanlarının dili ilə söylənən qəzəllər yazan ilk şairin də Həqiri Təbrizi olduğu qeyd olunur.

Açar sözlər: Həqiri Təbrizi, Nizami, Füzuli, “Leyli və Məcnun” poeması, süjet fərqi, qəzəl janrı.

“Leyli və Məcnun” mövzusunun yazılı ədəbiyyata gətirilməsi, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatının xidmətidir. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi ilk dəfə bu mövzunu ədəbiyyata gətirmiş, dağınıq, rəbitəsiz əfsanə və rəvayətlərdən qeyri-adi gözəlliyə malik bir dastan yaratmışdır. Məhəmməd Füzuli isə Azərbaycan türkcəsində ən gözəl və dünyanın ən tanınmış qiymətli əsərləri ilə bir sırada dayana bilən bir poema meydana gətirmişdir. Dillər əzbəri olan, dərslük kimi istifadə edilən bu poema Azərbaycan türkcəsində nə ilk, nə də sonuncu “Leyli və Məcnun” dur. Poemasını farsca yazan Nizaminin “Leyli və Məcnun”u bu mövzuda yazılan ilk əsər olsa da, Füzulinin poeması zaman baxımından nə ilk, nə də sonuncu adını daşıyır. Bu poemanı daha çox bədii dəyər baxımından Azərbaycan türkcəsində yazılan ən yüksək, bəlkə bənzəri olmayan bir sənət incisi kimi qiymətləndirirlər.

Ədəbiyyat tarixi üçün isə ancaq ən yaxşı, ən qeyri-adi əsərlərlə kifayətlənmək çətindir. Bəs bu böyük əsərlərin yaranması yolunda atılan çoxsaylı addımlar, təşəbbüslər, təcrübələr necə olsun? Nizaminin, Füzulinin ölməz eşq dastanlarının təsiri altında yaranan, onlardan ilham alaraq yazılan bir çox qiymətli əsərlər necə olsun, unudulsunmu?

Son illərdə nəşr olunan “Hikmət xəzinəsi” adlı topluda Həqiri Təbrizi adlı bir Azərbaycan şairinin “Leyli və Məcnun” adlı poeması verilmişdir. XVI əsrdə yaşayıb yaratmış bu istedadlı şairin əsəri hər bir ədəbiyyat həvəskarında böyük maraq oyadır. Poemanı oxuduqca gah ondan əvvəl yazılan Nizami poeması, gah ondan 11-12 il sonra meydana gələn Füzuli “Leyli və Məcnun”u gəlib göz önündə dayanır. Kitabda Həqiri barədə yazılan qeydlərdən aydınlaşır ki, şair öz poemasını 1525-ci ildə yazmışdır. Başqa sözlə, Azərbaycan türkcəsində “Leyli və Məcnun” mövzusunda ilk dastanı Həqiri yazmışdır. Poemanı oxuduqca məni bir cəhət də maraqlandırdı. İndiyə qədər elə bilirdik ki, “Leyli və Məcnun” poeması yazan şairlər arasında qəzəl janrına müraciət edən, öz poemasında maraqlı qəzəl örnəkləri verən ilk şair Füzuli olmuşdur. Həqirinin “Leyli və Məcnun” poemasını oxuduqca mənə aydın oldu ki, bu cür düşünmək yanlışdır. Özünün “Leyli və Məcnun” poemasında qəzəl janrına müraciət edən, qəhrəmanlarının dili ilə söylənən qəzəllər yazan ilk şair, görünür ki, Həqiri Təbrizi olmuşdur.

Əlbəttə, Həqirinin “Leyli və Məcnun” poemasmdakı qəzəllər Füzulinin eyni adlı əsərindəki qəzəllərdən fərqlənir. Bunları bir-birinə bərabər tutmaq günah olardı. Düşünmək olar ki, bunlar ilk addımlardır, ilk təcrübələrdir. Məhəmməd Füzuli isə bu təcrübəni özünəməxsus bir ustadlıqla yeniləşdirmişdir. Bu təcrübənin ən parlaq örnəklərini yaratmış, Həqirinin yandırdığı şam yerində bir günəş alovlandırmışdır.

Həqirinin poeması haqqında yazıları gözdən keçirdikcə mənə məlum oldu ki, bu mövzuya ilk dəfə diqqət yetirən H.Araslı olub. Sonralar R.Azadə və Q.Cahani Həqiri əsərindən söhbət açmışlar. Ancaq onlar da işlədikləri mövzu çərçivəsindən kənara çıxmayaraq Həqiri və onun poemasından onlara lazım olan çərçivədə danışmışlar. Həqiri və onun poemasını müstəqil bir araşdırmanın predmetinə çevirməmişlər. Halbuki belə bir iş ciddi ehtiyac vardır.

Həqirinin poemasında keçmişin ibrət dərslərindən öyrənərək gələcəyə inamla baxmağa çağıran güclü bir meyl vardır. Son dərəcə xəlqi dilə, üsluba, süjetə malik olan bu poema ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus bir yer tutmağa layiqdir və layiq olduğu yeri biz ona verməyə borclu yuq.

Onu da qeyd edək ki, Həqiri poemasının süjeti Nizami və Füzuli poemalarının süjetindən xeyli fərqlənir. Bu fərqi nəzərə çatdırmaq üçün Nofəllə bağlı epizodu xatırlamaq kifayətdir. Nizami və Füzuli əsərlərində bu surətin və onunla bağlı epizodların necə təqdim olunduğu klassik ədəbiyyat həvəskarlarına yaxşı məlumdur. Nizami və Füzuli poemalarında Nofəl əsrinin qanunları ilə yaşayan xeyirxah bir insandır. Onların əsərlərində Nofəl surəti belə bir fikri ifadə edir ki, orta əsrlər şəraitində Məcnunu zor, güc yolu ilə xoşbəxt etmək mümkün deyildir. Burada günah Nofəldə yox onun dövrünün qanunlarındadır. Həqirinin əsərində Nofəl qalib gəlir, Leylini atası evindən alıb aparır. Oxucuda Məcnunun xoşbəxt olacağına müvəqqəti bir inam yaranır. Ancaq bir təsadüf hər şeyi alt-üst edir. Nofəl özü Leyliyə vurulur. Leylini Məcnun üçün alıb gətirən bu qəhrəman indi onu Məcnunun əlindən necə almaq barədə fikirləşir. İnsanlıq borcunu unudur. Nofəl Məcnunu zəhərləyib aradan götürmək qərarına gəlir. Ancaq zəhərli xörəyi təsadüfən özü yeyib ölür. Tökdiyü öz qaşığına çıxır. Burada Nofəl orta əsr adamının başqa bir tipini təmsil edir. O, xeyirxah bir cəngavərdən xəyanətkar, şər təbiətli bir şəxsə çevrilir. Bu və digər cəhətlər göstərir ki, Həqiri və onun poeması ayrıca bir tərzdə öyrənilməyə layiq bir mövzudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həqiri Təbrizi. Leyli və Məcnun. Bakı, 2005.
2. Hikmət Xəzinəsi. Bakı, 1992.

THE FIRS POEM WRITTEN IN AZERI “LEYLI AND MEJNUN”

Lilpar Aliyeva

Azerbaijan State Agricultural University, Email: aliyevalilpar@mail.ru

ABSTRACT

The article covers that the first author of the dastan "Leyli and Majnun" in the Azerbaijani-Turkic language was Khaqiri Tabrizi. It tells about the plot difference between the poems of Nizami, Fuzuli, Khaqiri. At the same time, the poem notes that Khaqiri Tabrizi was the first poet who turned to the genre of ghazals and wrote ghazals in the language of his heroes.

Keywords: Khaqiri Tabrizi, Nizami, Fuzuli, poem "Leyli and Majnun", plot difference, ghazal genre.

KIŞVƏRİ ŞEİRLƏRİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB

Lilpar Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Email: aliyeva.lilpar@mail.ru

X Ü L A S Ə

Məqalədə göstərilir ki, Kişvəri XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli və ən çox diqqətə layiq olan sənətkarlarından biridir. Qeyd olunur ki, fars dilində gözəl əsərlər yazan şair zəmanəsinin keşməkeşlərini daha çox ana dilində yazdığı şeirlərdə əks etdirir. Onun əsərlərində hər şeydən əvvəl canlı xalq dilindən ustalıqla istifadə olunur.

Kişvərinin şeirlərində dil sadəliyi və aydınlığı ilə yanaşı ərəb və fars dillərindən gələn ifadə və tərkiblər də vardır. Kişvəri bu tərkiblərə çox vaxt vəzn və qafiyənin tələbi ilə üz tutur. Kişvərinin şeirlərində müəyyən qədər izafət tərkibləri olsa da, onun əsərlərini səciyyəvləndirən mühüm keyfiyyətlərdən biri xalq dilinin obrazlı deyimlərdən məharətlə istifadə edilməsidir. Xalq dilinin əlvan deyimlərinə yaxşı bələd olan şair bu deyimlərdən yerli-yerində bəhrələnərək təbii səslənən, ürəkdən gələn sənət inciləri yaradır. Kişvəri də böyük mütəfəkkir sələfi Nəsimi kimi, xalqın həyatına, onun minillərdən keçib gələn zəngin dilinə yaxşı bələd olan bir sənətkar olmuş, xalqın söz sərvətinə məhəbbət və hörmətlə yanaşmış, xalq dilinin söz xəzinəsindən bəhrələnərək Azərbaycan bədii dilinə yeni gözəlliklər gətirmişdir. Onun əsərlərində doğma türk sözləri hiss ediləcək qədər artmışdır. Doğma türk sözlərinin cəsarətlə şeirə gətirilməsi baxımından Kişvəri xüsusi öyrənilməyə layiq bir sənətkardır.

Açar sözlər: Kişvəri, Nəsimi, xalq dili, obrazlı deyimlər, idiomatik tərkiblər, poetik lövhələr, frazeoloji birləşmələr, xalq dilinin söz xəzinəsi, türk sözləri, dilin sadəliyi, aydınlığı.

Kişvəri XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli və ən çox diqqətə layiq olan sənətkarlarından biridir. Onun əsərlərində hər şeydən əvvəl canlı xalq dilindən ustalıqla istifadə olunur. Şair Həsənoğlu-Nəsimi ənənələrinə sadıq qalaraq ana dilində yazıb yaratmağa üstünlük vermiş, xalqının dilində yazıb-yaratmağı özünə borc bilmişdir. Fars dilində də yazdığı bacaran və bu dildə də gözəl əsərlər yazan şair zəmanəsinin keşməkeşlərini daha çox ana dilində yazdığı şeirlərdə əks etdirmişdir.

Kişvərinin şeirlərində dil sadəliyi və aydınlığı ilə yanaşı ərəb və fars dillərindən gələn ifadə və tərkiblər də vardır. Bəzən şair bunlarsız keçinə bilmir. Onun "Divan"ındakı ilk üç qəzəldə 21 izafət tərkibi vardır. Bu tərkiblər aşağıdakılardır: pərtövi-sübhi-kəramət, şami-qiyamət, əngüştinədəmət, səngi-mələmət, guşeyi-meyxanə, cayi-iqamət, çeşmey-heyvan, şəkli-dəhan, kargahi-afəriniş, rışteyi-can, peyvəndi-miyan, çeşmeyi-xurşid, behişt-i-cavidan, türreyi-şümşad, rəngi-ərgəvan, eyni-ədələt, mülki-həsti, bazari-gərm, kuyi-ədəm, eybi-cəlalət, nişani-istişamət. Bu cür tərkiblər şeiri müəyyən qədər ağırlaşdırsa da, bu tərkiblərsiz Kişvəri də keçinə bilmir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Kişvəri bu tərkiblərə çox vaxt vəzn və qafiyənin tələbi ilə üz tutur. Kişvərinin elə şeirləri vardır ki, onlarda bu cür mürəkkəb izafət tərkibləri yox kimidir. Kişvərinin əsərlərinin 1984-cü il nəşrinin 62-ci səhifəsində iki qəzəl vardır. Bu qəzəllərdən birində ancaq bir izafət tərkibi vardırsa, ikinci qəzəldə on bir izafət tərkibi vardır. Həm də ikinci qəzəldəki izafət tərkibləri daha çox şeirin rədifdən əvvəl gələn qafiyələrindədir. Fikrimizi təsdiq üçün ikinci qəzəli eynən nümunə gətiririk:

Ey əzəldən eşqün ilən əhdü peymanım mənim,
Ta əbəd sevdəyi-zülfin munisi-canım mənim.
Şərhi-halimi bilir hər kim görür səndən irəğ,
Ruyi-gərdalüd ilən çaki-giribanım mənim.
Dustlar qan ağlağay mən piri-hicrin halinə,
Lalə tək gər zahir olsa daği-pünhanım mənim.
Qılmaya badi-səba zülfin pərişan hər səhər,
Şami-hicran gər görə hali-pərişanım mənim.
Ağzıma süd əmzirən göz mərdümidür dəmbədəm,
Şərmsar etdi məni bu çeşmi-giryanım mənim.
Nola gər qul Kişvərinin halına qılsan nəzər,
Çünki səndən özgə yox heç kimsə sultanım mənim. (1.62)

Bu qəzəldəki izafət tərkipləri daha çox mövzu ilə, onun ifadə tərziləri ilə bağlıdır. Eyni zamanda burada canlı və obrazlı xalq dilindən gələn aforizm səviyyəsində olan ifadələr vardır. Səndən irəğ halımı görən bilir, dostlar qan ağlağay, ağzıma süd əmzirən kimi tərkiplər buna misal ola bilər. Kişvərinin şeirlərində müəyyən qədər izafət tərkipləri olsa da, onun əsərlərini səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdən biri xalq dilinin obrazlı deyimlərdən məharətlə istifadə edilməsidir. Aşağıdakı qəzəldə də bunun gözəl nümunələri ilə qarşılaşırıq:

Vəh ki, boldum sənsizin avarə, bilmən neyləyim,
Qalmışam bicarəvü bir carə bilmən neyləyim.
Zərreyi-sərkəştə mən, sən aftabi-ovci-hüsn,
Zəfliğdən qulluğuna varə bilmən, neyləyim.
Aşiq olan müddəinün minnətin çəkmək gərək,
Vəh ki, mən hər nakəsə yalvarə bilmən, neyləyim.
Qönçəyanlıq könlüm oldu qan ləbaləb hicrdin,
Lalətək bağrımdürür yüz parə bilmən neyləyim.
Xəlq der kim, ol vəfasızdur, bir özgə yar tut,
Ağrımaz barmağa əski sarə bilmən, neyləyim.
Kişvərinün başına səndən gəlürsə yüz bəla,
Hökmi-sultandır, anı qaytarə bilmən, neyləyim. (1.63)

Bu şeirdəki xalq dilindən kəlmə orijinal tapıntılar olduqca çoxdur. Aşiq sevgilisindən ayrı düşdüyü üçün avara olmuşdur və bu dərdinə bir çarə bilmir, nə edəcəyini bilmir. Biçarə qalmışdır və bir çarə tapa bilmir və bilmir neyləsin. Şeirin "bilmən neyləyim" rədifli özü də canlı xalq dilindən gələn uğurlu bir tapıntı kimi diqqəti cəlb edir. Şair bu rədifli elə işlədir ki, əsərdəki fikrin ifadəsinə heç bir xələl gəlmir. "Ağrımaz barmağa əski sarıya bilmərəm" kimi ifadə isə xalq dilinin incəliklərini şairin gözəl bildiyindən xəbər verir. Aşağıdakı qəzəldə Kişvərinin xalq dilinə bələdliyi başqa cizgiləri ilə görünür.

Çeşmi-siyahuna, sənəma, sənci salmışam,
Qıl bir nəzər mana ki, qara gündə qalmışam.
Hər bixəbər sözilə səni tərək edərmiyəm,
Mən kim, iki cahanı verib sizni almışam.

Vəslin dəki gər olmasa, hicrinə həm xoşam,
Mən ol səməndərəm kim, od içrə olalmışam.
Hər xanda kim, dəhanün içün püstə söz demiş,
Qatlanmayıb mən ağzına daş ilə çalmışam.
Ey piri-meyfuruş, mana Xızri-rah bol
Kim, xəstə Kişvəri tək qatı munalmışam. (1.58)

Bu şeirdəki bir çox sözlərlə, ifadələrlə bərabər “qara gündə qalmışam”, “səni tərək edərmiyəm”, “mən ol səməndərəm kim od içrə olalmışam”, “qatlanmayıb mən ağzına daş ilə çalmışam”, “qatı munalmışam” kimi idiomatik tərkiblər ona xüsusi gözəllik və təbiilik verir. Xalq dilinin əlvan deyimlərinə yaxşı bələd olan şair bu deyimlərdən yerli-yerində bəhrələnərək təbii səslənən, ürəkdən gəlidiyi şübhə doğurmayan sənət inciləri yaradır. Şeir qafiyələri də çox maraqlıdır. Şair felin nəqli keçmiş formasından istifadə edərək yadda qalan qafiyələr yaratmışdır.

Nəsimi şeirinin dil xüsusiyyətlərinə həssaslıqla yanaşan M.Quluzadə yazır: “Nəsiminin yaradıcılığında ən böyük tarixi - mədəni əhəmiyyəti olan cəhət, onun Azərbaycan bədii dili üzərində qüdrətli bir çöz ustası kimi işləməsi, onu qüvvətləndirməsi, zənginləşdirməsidir. Nəsimi ixtiraçı, novator bir şair kimi Azərbaycan şeir dilini cilalamış, ona yeni keyfiyyətlər gətirmişdir.” (2.15). Eyni sözləri Kişvəri haqqında da söyləmək mümkündür. Kişvəri də öz növbəsində, öz dövründə Azərbaycan şeir dilinin zənginləşməsində, cilalanmasında xeyli iş görmüşdür. Şeirə canlı xalq dilindən gələn əlvan boyalar gətirmişdir.

M.Quluzadə Nəsimi dili üzərindəki müşahidələrini bir qədər də dərinləşdirərək yazır: “XV əsrin ortalarında ədəbi-elmi həyatda fars və ərəb dillərinin əsrlər boyu hakim olduğu şəraitdə böyük sənətkarlıqla Azərbaycan xalq dilində şeir yaratmaq, bədii dilə canlı şifahi nitqin təsvir və ifadə vasitələrini gətirmək Nəsiminin ən böyük yaradıcılıq qələbəsidir.” (2.68) Yenə hörmətli alimin bu qeydləri eynən Kişvəriyə də aid edilə bilər.

Kişvəri canlı xalq dilinin imkanlarından bacarıqla istifadə etməkdə bütün sələflərinin, o cümlədən Nəsiminin işini davam etdirmişdir. Kişvəri də rəngarəng poetik lövhələr yaratmaq, insan hissələrinin təbii ifadə və inikasına nail olmaq üçün xalq dilinin zəngin ifadə xəzinəsindən məharətlə bəhrələnməmiş, dolğun ifadələr, gözəl frazeoloji birləşmələr taparaq şeirə gətirmiş, özünə məxsus bir şeir dili yarada bilmişdir.

Kişvəri də böyük mütəfəkkir sələfi Nəsimi kimi, xalqın həyatına onun minillərdən keçib gələn zəngin dilinə yaxşı bələd olan bir sənətkar olmuş, xalqın söz sərvətinə məhəbbət və hörmətlə yanaşmış, xalq dilinin söz xəzinəsindən bəhrələnərək Azərbaycan bədii dilinə yeni gözəlliklər gətirmişdir. Q.Cahani yazır: “Milli bədii fikir tarixində bir şair kimi Kişvərinin xidməti həmçinin şeirin poetik leksikonuna canlı xalq dilini gətirməyə, poeziya dilini sadələşdirməyə, saflaşdırmağa və zənginləşdirməyə səyi ilə bağlıdır.” (3..355). Onun əsərlərində doğma türk sözləri hiss ediləcək qədər artmışdır. İstər izafət tərkiblərinin sadələşməsi yönündən, istərsə də doğma türk sözlərinin cəsarətlə şeirə gətirilməsi baxımından Kişvəri xüsusi öyrənilməyə layiq bir sənətkardır. Onun əsərlərindəki sürməli çeşm, fərəh bürcü, eşqin vətəni, hər yeri, səadət günəşi, sərv boylu, könül bağı, mürüvvət çağı, dolu piyalə, şümşad qamət, adəm övladı, tilbə könül, əzəl günü, mələk sürətli insan, al yanaq, gədəliq şalı, cənnət laləsi, könül quşu, quş yuvası, eşq odu, qara saç, aləmin varı, vəsməli qaş və s. tərkiblər Kişvərinin şeir dilinin sadələşməsindən xəbər verməkdədir. Onun dilində işlənən keyik, uyxu, oymaq, bitik, yılan, ipləmək, şiş, qılğan, bağır, bolmaq, qurtulmaq, mündaq, andaq, irmək, ayaq, qayğu, varmaq və s. sözlər isə Kişvəri şeirinin canlı xalq dilinə nə

qədər bağlı olduğunu bir daha nəzərə çatdırır. Bu istedadlı şairin əsərlərindəki doğma türk dilinə bağlılıq onun sənətkarlığının əsas əlamətlərindən, təzahür və təsdiqindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kışvəri. Əsərləri, Bakı, 1984
2. M.Quluzadə "Böyük ideallar şairi", Bakı, 1973.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, 3 -cü cild.Bakı, 2009.

THE LANGUAGE AND STYLE IN KISHVARI'S POEMS

Lilpar Aliyeva

Azerbaijan State Agricultural University, Email: aliyeva.lilpar@mail.ru

ABSTRACT

The article shows that Kishvari is one of the most outstanding and noteworthy masters of Azerbaijani literature of the 15th century. It is noted that the poet, who wrote wonderful works in Persian, reflects the hardships of his time in poems written in his native language. First of all, the living folk language is skillfully used in his works.

In addition to the simplicity and clarity of the language, expressions and compositions from Arabic and Persian are also found in Kishvari's poems. Kishvari often refers to these compositions on demand for meter and rhyme. Although Kishvari's poems contain some extravagance, one of the important qualities that characterizes his works is the skillful use of figurative expressions of colloquial speech. The poet, who knows the colorful sayings of the folk language well, using these sayings, locally creates gems of art that sound natural and come from the heart. Kishvari, like his predecessor, the great thinker Nasimi, was a master who loved the life of the people, their rich thousand-year-old language, who loved and respected the richness of the people's word, who brought new beauties to the Azerbaijani literary language, using the vocabulary of the people's language. In his works, the number of primordially Turkic words increased significantly. Kishveri is a master worthy of special study in terms of the bold introduction of original Turkic words into poetry.

Keywords: Kishvari, Nasimi, folk language, figurative expressions, idiomatic constructions, phraseological compounds, Turkic words, simplicity, clarity of language.

KLASSİK ƏDƏBİYYATIMIZDA NİZAMİ ƏNƏNƏLƏRİ

¹Lilpar Əliyeva, ²Günay Abdullayeva, ³Lalə Abdullazadə, ⁴Sahilə Salmanova

^{1,2,3,4}Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, ^{1,2,3,4}Müəllim.

Email: ¹aliyeva.lilpar@mail.ru, ²gunaywamsaddinkizi@gmail.com, ³Laleabdullazada@gmail.com, ⁴sahilesalmanova@gmail.com

X Ü L A S Ə

Məqalədə klassik poeziyamızda Nizami ənənəsi və onun ənənəvi xüsusiyyətlərindən danışılır. Lirik və epik üsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi və s. bəhs edilir. Bütün bunları xələflərinin Nizamidən, Nizaminin isə şifahi irsimizdən və özünə qədərki yazılı ədəbiyyatlardan öyrəndiyi göstərilir. Nizami epik şeirinə qədər Yaxın Şərqdə olan bir sıra ənənəvi mövzulardan, “Xəmsə” mövzularından, bunların arasında olan fərqlərdən danışılır. Qeyd olunur ki, Nizami ədəbi məktəbi ilə yanaşı Xaqani ədəbi məktəbinin mahiyyətində fərq olmadığı üçün çox zaman müştərək inkişaf etmişdir və buna görə də hər iki ənənəyə Azərbaycan ədəbi məktəbi adı vermişlər. Bu ənənələri ayıran cəhət isə Xaqani ənənəsinin lirik, Nizami ənənəsinin isə epik şeirdə təşəkkül tapıb formalaşmasıdır.

Açar sözlər: Nizami ənənəsi, Xaqani ənənəsi, lirika, epik şeir, ədəbi məktəb, “Xəmsə” mövzuları, Yaxın Şərqdə ənənəvi mövzular.

“...Nizami ustadımdır, o, mənə ilham verir, ona səcdə edirəm, o, pirdir, Xızırdır. Gəncə günəşi bir bayraq qaldırdı, söz ölkəsini bir qələmlə birləşdirdi, dostlaşdırdı. Gəncəli Nizami şeirini öz gövhərləri ilə bəzədi. O, dünyanı cəvahiratla doldurdu. Onun cəvahirləri göyün ulduzları kimi saysız – hesabsızdır...”.

(*Əlişir Nəvai, “Herətül - Əbrar”*).

Söz sənəti ictimai fikrin elə sahəsidir ki, noetik təcrübə və poetik ənənə ilə bağlanmadan inkişaf edə və yeniləşə bilməz. Eləcə də poetik ənənə və təcrübənin özü də kənarda, nəzarətçi kimi deyil, milli poeziya ilə birlikdə inkişaf yolu keçir.

Bütün xalqların ədəbiyyatlarında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da müxtəlif poetik ənənə və təcrübə olmuşdur. Bunların bir qismi poeziyanın ideya məzmununa aid olan və çox maraqlı təzahür formalarında meydana çıxan uzun ömürlü, davamlı, dözümlü ənənələrdən və zahiri poetik əlamətləri ilə müxtəlif dövrlər üçün səciyyəvi olan, az ömürlü ənənələrdən ibarət olmuşdur ki, onların hamısının izləri poetik inkişafın ahəngində, üsulublarda, ədəbi məktəblərdə və poetik əsərlərin özündə yaşamışdır.

Yaşayan, davamlı ənənənin maraqlı və mürəkkəb inkişaf yolu olmuşdur. O, tarixi – ictimai şəraitlə bağlı olaraq bəzən geri çəkilməmiş, özünü bürüzə verməklə kifayətlənmişdir. Tarixi – mədəni imkan və poetik şərait əlverişli olanda yenidən canlanmış, yeni qüvvə ilə həyatını davam etdirmiş, ədəbi mühitə nüfuz etmişdir.

Klassik poeziyamızda Nizami ənənəsi və onun ənənəvi xüsusiyyətləri nələrdən ibarət idi? Yığcam şəkildə ifadə olunsa, bunlar – poetik forma, vəzn, qafiyə, kompozisiya, lirik və epik üsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi və s. ibarətdir ki, bütün bunları xələfləri Nizamidən, Nizami isə şifahi irsimizdən və özünə qədərki yazılı ədəbiyyatlardan öyrənmişdir.

Yaxın və Orta Şərq xalqları hələ Nizaminin öz sağlığında onun yaradıcılığının ümumbəşəri əhəmiyyətini dərk etmişdilər. Çünki, bu yaradıcılıq Şərq bədii və ictimai fikrinə mühüm təsir

göstərib, bu xalqların ədəbiyyatlarının sonrakı inkişafını da müəyyənləşdirmişdi. Odur ki, Nizami təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Zaqafqaziya, İran, Orta Asiya, Hindistan, ərəb və digər ölkə xalqlarının da mənəvi həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir.

Nizami ənənəsi Azərbaycan poeziyası üçün təsadüfi deyildi. Bu ənənə XII əsrə qədərki Azərbaycan və Şərqi poeziyası, şifahi xalq yaradıcılığı özlü üzərində ucalmış, dünya ədəbiyyatının ümumi inkişafı ilə sıx əlaqə şəklində və xalq içərisindən çıxan Xaqani və Nizami kimi dühaların fəaliyyəti ilə həyatını davam etdirmişdir. Nizami ənənəsi elə dahi şairin yaşadığı illərdən əsərlərinin Yaxın Şərqdə, eləcə də öz vətəninə poeziya pərəstişkarlarının, sənət adamlarının həyatı, ictimai mühiti, cəmiyyəti öyrənmək – mənbələrindən biri kimi diqqət mərkəzində dayandığı dövrdə təşəkkül tapdı. Lakin bu ənənənin varlığından və Yaxın Şərqi əhatə etdiyindən ilk dəfə dahi hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi məlumat verdi.

Ümumiyyətlə, poetik təcrübə və poetik ənənə problemini ustad və şagird məsələsi kimi düşünən Əmir Xosrov sənətkarları dörd qismə bölmüşdür. I – mövzunu yaradan – yəni ustad. II – həmin mövzunu sonradan yazan – yəni şagird. III – zəif. IV – epiqonçu. Özünü böyük təvazökarlıqla Nizaminin şagirdi adlandıran dahi şair bununla da Şərqdə çox məşhur olan Nizami ədəbi məktəbi istilahının yaranmasına əsas verdi və bu istilah sonralar Azərbaycan ədəbi məktəbi kimi də adlandı.

Nizami ədəbi məktəbinin eyni zamanda Azərbaycan ədəbi məktəbi adlandırılması da səbəbsiz olmamışdır. Belə ki, Nizami ədəbi məktəbi ilə yanaşı Xaqani ədəbi məktəbi də yaşamış və davamlı poetik ənənə kimi Azərbaycan və Yaxın Şərqi şairlərinin üslub və ideya istiqamətinin müəyyənləşməsinə kömək etmişdir.

Bu poetik ənənələr, mahiyyətlərində fərq olmadığı üçün çox zaman qovuşuq, müştərək inkişaf etmişlər. Elə buna görə də hər iki ənənəyə Azərbaycan ədəbi məktəbi adı vermişlər. Amma bu ənənələri ayıran cəhətlər də mövcud olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, bilmək lazımdır ki, Xaqani ənənəsi lirik, Nizami ənənəsi epik şeirdə təşəkkül tapıb formalaşmışdır.

Burada onu qeyd etmək kifayətdir ki, Nizami epik şeirinə qədər Yaxın Şərqdə bir sıra ənənəvi mövzular mövcud idi. Məsələn: “Vis və Ramin”, “Şahnamə”, Sənainin “Hədiqətül – Həqayiq” və b. mövzular kimi. Lakin bu mövzuların çoxu, o cümlədən “Şahnamə”çilik orta əsrlərin özündə belə ideya – məzmun səbəblərinə görə geniş kütlənin, saraylardan kənarında yaşayanların rəğbətini qazana bilmədiyi üçün ara – sıra davam etdirildi.

“Xəmsə” mövzuları isə XX əsrdə də qələmə alındı, inkişafdan qalmadı. “Xəmsə” mövzuları sənətkar fikri və ilhamını çərçivəyə almırdı. Nizamidən sonra və qədər “Xəmsə” yaradılmışsa, bunların hamısı biri digərindən fərqlənmişdir. Hər sənətkar özünün istədiyi bədii surəti yaratmış, süjetdə dəyişiklik etmiş, bədii üsul, fərdi üslubi manerasını nümayiş etdirmişdir.

Nizami obrazları konkret ərazi, coğrafi və tarixi şəraitlə bağlı olduğu üçün yerli koloritlə də zəngindir.

Azərbaycan şairləri Nizami obrazlarının hər şeydən çox müasirləşdirməyə səy etmişlər. Onlar müasiri olduqları adamların görüş, münasibət, ictimai və əxlaqi baxışları ilə bu surətləri zənginləşdirmişlər. Həm də təkcə surətlər deyil, onların qarşılaşdığı hadisələrə də müasirlik möhrü vurmağa çalışmışlar. Onların orijinallığı da elə bunda idi. Onu da qeyd edək ki, müasirliyin özü də Nizami ənənəsidir.

Nizaminin yaradıcılıq prinsiplərindən biri də müasirlikdir. Onun obrazlarının çoxu tarixi şəxsiyyət olmalarına baxmayaraq, XII əsr azərbaycanlısı kimi düşünür, mənəvi - əxlaqi, ictimai düşüncəyə malikdir.

Nizamini müasirləri düşündürür, feodal cəmiyyəti, onun sərt, cəhənnəm mühiti böyük mütəfəkkirin ictimai idealına müvafiq gəlmirdi, onun humanizmlə təzadda idi. Başqa sözlə, Nizami Azərbaycan intibahı dövründə, xüsusilə fikir intibahı dövründə yaradıcılığa başlamışdı. Hümanist dünyagörüşü, onun başlıca ideya istiqaməti olan şəxsiyyət azadlığı bütün qanunların mərkəzində dayanırdı. Nizami əsası Xaqani tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan intibahının tərəqqipərvər ideyalarını müəyyən formaya saldı. Xaqaninin “Həbsiyyə”də tənqid atəşinə tutduğu feodal cəmiyyətinin inkarı və “Töhfətül - İraqeyn”də cüzi şəkildə idealizə olunan tarixi keçmiş Nizami tərəfindən qayıdış mərkəzinə çevrildi.

Məhz Nizamidən sonra klassik epik şeirimiz tarixi süjetlərlə zənginləşdi, ideal cəmiyyət ideyası dövrün aktual problemi kimi nəzərə çarpdı. Həm də sənətkarlarımız tarixi hadisələri müasirləşdirməkdə, ona müasirlik ruhu verməkdə bədii ricətdən Nizami kimi məharətlə faydalandılar. Bütün bunlar Nizamının poetik təcrübəsi idi. Lakin dahi şair mövzu üçün tək cəmiyyət tarixə müraciət etmədi. O, xalq ədəbiyyatından da istifadə edirdi. Şair hər bir yeni mövzu üzərində düşünəndə müxtəlif mənbələri araşdırmış, özünün dediyi kimi onların mayasını, məğzini götürmüşdür. Böyük şair, əlbəttə, bütün bu müxtəlif mənbələrlə əsasən ərəb və fars dilində tanış olurdu. Bu dillərə mükəmməl bələd idi. Əsərləri bu dilləri mükəmməl bildiyini aydın surətdə təsdiq edir. Nizami həmçinin yeni fars dilindən əlavə pəhləvicə bilirdi. Şairin yaradıcılığında Azərbaycan dilində olan mənbələr, xüsusən Azərbaycan folkloru da mühüm rol oynamış, onu fikir və mövzuya zənginləşdirmişdir.

Yazılı və şifahi poeziyanın incə lirikası, epik üslubu, yüksək vətəndaşlıq, insansevərlik ruhu ilə aşılanmış ictimai məzmunlu didaktikası feodal özbaşınalığı dövründə həmişə zəhmətkeşlərin sevinc və kədərini ifadə etmişdir. Nizamini isə xalq sənətinə bağlayan, bu xəzinədən bol-bol faydalanmağa sövq edən obyektiv varlığı idrak və inikası idi. O, hər şeydən əvvəl, süjet və kompozisiyanın əsası olan, heç bir hadisəni insanın mənəvi aləmindən kənar təsəvvür etmədi. İnsanla təbiət hadisələri arasında bağlılıq, əlaqə görürdü. Doğrudur, bu təmayül Nizamidən əvvəl yaşayıb yaratmış bir sıra Şərq şairlərində, o cümlədən Firdovsi yaradıcılığında da vardır. Amma fərq burasındadır ki, həmin hadisələr hökmdarlar və güclü şəxsiyyətlərlə bağlı idi. Nizami isə böyük arzulu kiçik adamların da tarixi, siyasi hadisələrlə əlaqəsi prinsipini irəli atdı, hər bir mürəkkəb ictimai problemin həllində onların rolunun əsas olduğunu bildirdi. Həyat hadisələrinə arayıcı baxış və münasibət şairi istər – istəməz cəmiyyət daxilindəki ziddiyyətlərin dərinə və qələmə alınmasına gətirib çıxartdı ki, bütün prosesdə xalq ədəbiyyatının da rolu olmuşdur. Məlumdur ki, “Xəmsə”də Nizami bir sıra hökmdar və böyük şəxsiyyətlərin bədii surətini yaratmışdır. Bu da bəllidir ki, həmin hökmdar surətləri müəyyən fərqlə Firdovsi tərəfindən də qələmə alınmışdır. Amma Nizami elə böyük arzulu kiçik qəhrəmanlar surətini ədəbiyyatımıza gətirmişdir ki, bu obrazların bəzisinin Nizamiyə qədərki Azərbaycan və hətta Yaxın Şərq şeirində görmək çətindir. Hələ XII əsrdə “bu kiçik” adamlar, ədəbiyyata öz gəlişləri, folklor qəhrəmanlarının arzularına bənzər istəkləri, tədbirləri, xeyirxahlıqları ilə, eləcə də öz əsil – nəşəbi ilə öyünən şah və əsilzadələrə qarşı durub, onlara insaniyyət dərsi vermələri ilə oxucu kütləsini düşündürüdürlər.

Nizami ənənəsinin canı, aparıcı istiqaməti olan humanizmin yetkinləşməsi və formalaşmasına - bütün bunlara da folklor təsiri, faydası kifayət qədər olmuşdur. Ənənə əldə edilmiş təcrübənin inkişafıdır. Nizami ənənəsi, şairin tərəqqipərvər ideyaları, azad cəmiyyət idealı, bir də sənətkarın zəngin poetik təcrübəsidir ki, bütün bunlar əsrlər boyu onun xələflərini düşündürmüş, yaradıcılığını ustad məktəbinə çevirmişdir. Nizami ədəbi məktəbinin gücü elə düzgün elmi əsasa malik idi ki, onun sənət və sənətkardan tələbi həmişə həyatı, real və məntiqi idi. O şairdən böyük

fikirlər təbliğ etməyi, doğru yol tutmağı, dəqiq nəzəri mülahizələr söyləməyi, həyatın doğru bədii əksini tələb edirdi.

Klassiklərimizin poetik görüşlərində bu fikir diqqəti xüsusilə cəlb edir ki, gərgin yaradıcı əməyin məhsulu olan sənət insana həyatda, yaşayışda yardım göstərməli, onun hiss və duyğularının nəcibliyinə xidmət etməlidir.

Böyük sənətkarların yaradıcılıqlarının ümumbəşəri xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar daim hərəkətdədirlər. Onların dərin mənası, gözəlliyi, böyüklüyü, orada duyulan insanları xoşbəxt etmək ehtirası bəşər mədəniyyəti inkişaf elədikcə daha çox aydınlaşır, zaman keçdikcə bu dühaların yeni – yeni misilsiz keyfiyyətləri daha parlaq və daha qabarıq özünü göstərir.

Bəşəriyyətin taleyinə Nizami kimi ulduzlar az – az düşür və bu gözəllik, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, müdriklik və xoşbəxtlik saçan dühanı ən geniş oxucu kütlələrinə tanıtmmaq zəruridir. Buna görə də Nizaminin irsinin öyrənilməsi bütün dünya ərəqşünaslığının qarşısında günün zəruri məsələsi kimi durmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Cahani “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri”. “Elm” nəşriyyatı, Bakı – 1979.
2. H.B.Abdullayev., L.M.Vəliyev. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı – 1991.
3. Ə.Səfərli., X.Yusifov. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” “Maarif” nəşriyyatı. Bakı – 1982.
4. R.Əliyev. Nizami dünya ədəbiyyat şünüslığında. Yazıçı - 1983. 379 s.

NIZAMI TRADITIONS IN OUR CLASSICAL LITERATURE

¹Lilpar Aliyeva, ²Gunay Abdullayeva, ³Lala Abdullazada, ⁴Sahila Salmanova

^{1,2,3,4}Teachers, ^{1,2,3,4}Azerbaijan State Agricultural University

Email: ¹aliyeva.lilpar@mail.ru, ²gunaywamsaddinkizi@gmail.com, ³Laleabdullazada@gmail.com,

⁴Sahilesalmanova@gmail.com

ABSTRACT

The article discusses the Nizami tradition in our classical poetry and its traditional features. The interaction of lyrical and epic elements, etc. is discussed. It is shown that the successors learned all this from Nizami, and Nizami from our oral heritage and written literature before him. Before Nizami's epic poetry, a number of traditional themes in the Middle East, such as "Khamsa", are discussed. They named the Azerbaijani literary school. What distinguishes these traditions is the formation of the Khagani tradition in lyrical and the Nizami tradition in epic poetry.

Keywords: Nizami tradition, Khagani tradition, lyrics, epic poetry, literary school, "Khamsa" themes, traditional themes in the Middle East.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ELM DÜNYASI

¹Lilpar Əliyeva, ²Günay Abdullayeva, ³Lalə Abdullazadə, ⁴Sahilə Salmanova

^{1,2,3,4}Müəllim. Email: ¹aliyeva.lilpar@mail.ru, ²gunaywamsaddinkizi@gmail.com, ³Laleabdullazada@gmail.com,

⁴Sahilesalmanova@gmail.com, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

X Ü L A S Ə

Məqalədə göstərilir ki, Nizami yaradıcılığı çoxcəhətli ədəbi məktəbdir, təbiət və cəmiyyət haqqında elmi nailiyyətlərin qamudur. Böyük mütəfəkkir – filosof hələ XII əsrdə kainatda, təbiətdə mövcud olan, saxlanma qanunlarının varlığını görmüş, dərk etmiş və ümumiyyətlə, dərin təfəkkür tələb edən təbiət elmlərinin əsas qanunlarını Nizami Gəncəvi gözəl poetik dillə ifadə etmişdir. İlk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq biz onu bütün dini və dünyəvi elmlərə bələd olan bir şəxs kimi görürük. Onun əsərlərində ciddi fəlsəfi mübahisələrə, ulduzlar ailəmi haqqında dərin təsvir və müqayisələrə, müxtəlif tarixi əsərlərdən məlumatlara rast gəlirik. Bu gün filoloq da, filosof da, tarixçi də, təbib də, bioloq da, fizik də, riyaziyyatçı da... Nizami irsinə müraciət edir. Onun ərəb və fars dillərindəki poetik əsərlərə bələdliyini xatırlanmağa ehtiyac belə yoxdur.

Açar sözlər: ağıl, zəka, elm güclü silah kimi, Nizaminin şəri, sənəti, təbiət və cəmiyyət haqqında elm, materiyanın, kainatın, bitki aləminin, canlı həyatın yaranması problemi.

Nizami durma gəl: xəzinəni aç,
Bəsdir, bu Gəncədə qalmısan möhtac.
Bir ov vurubsansa çıxar meydana,
Bir xəzinən varsa, göstər cahana!
Belə xəzinəni bəxt verir ancaq,
Xəzinən dünyanı nurlandıracaq...
(İ)¹

Bu misraların müəllifi Azərbaycan xalqının dahi şairi, mütəfəkkir və filosofu Nizami Gəncəvidir. Nizaminin “Xəmsə”si əsrdən - əsrə cavanlaşan böyük bir aləmdir. Bunun sirri ondadır ki, şair insanların hiss, həyəcan, arzu və istəklərini elə tərənnüm etmişdir ki, bəşəriyyət yaşadığıca Nizami də yaşayacaqdır. Belə dahiyənə əsərləri yaradan müəllif dərin elmi biliyə, geniş dünyagörüşə malik olmuşdur. Elmlərin sirlərinə necə bələd olmasını Nizami belə təsvir edir:

Qədim kitablardan ilham alaraq,	Jəhudi, Nəsrani, Pəhləvilərdən
Onu öz şerimlə bəzədim, ancaq...	Ən incə sözləri əlimə saldım,
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,	Qabığımı ataraq məğzini aldım.

“İsgəndərnamə”. Şer parçalarının altındakı (İ), (J. K), (Jl, M), (X, III), (C) – şairin poemalarının baş hərflərinə işarədir.

“İsgəndərnamə” poemasından götürülmüş bu parçadan məlum olur ki, Nizami dövründə, yəni XII əsrdə Gəncə şəhəri böyük elm və mədəniyyət mərkəzi olmuş, orada yəhudi, Pəhləvi, Nəsrani (xristian dilləri – yəni yunan və latın) dillərində çoxlu elmi kitabları olan zəngin kitabxanalar mövcud idi.

Azərbaycan xalqının öz dahi Nizamisi ilə fəxr etməyə haqqı var. Nizami bütün insanlığa məxsusdur. Humanist şair hələ XII əsrdə haqqı, ədaləti, insafı, idealları hər şeydən üstün tutmuş, əməyi, zəhməti tərənnüm etmiş, adi insanları şahlara qarşı qoymuş, şər qüvvələri daima pisləmişdi. Nizaminin əsərlərində elm, ağıl ən güclü silahlar kimi təqdim edilir. Şairin qəhrəmanları daha çox ağıl və zəkaları ilə qələbə əldə edir, hünər göstərirlər. Nizami müxtəlif dövrlərdə yaşamış filosofları bir məclisə - öz qəhrəmanı İsgəndərin ətrafına yığır və İsgəndəri məhz elmin köməyi ilə peyğəmbərlik məqamını yüksəldir. Nizami tarixdə ilk dəfə hökmsüz, hakimsiz insan cəmiyyətinin nümunəsini vermişdir.

Nizami Gəncəvi dahi şair olmaqla yanaşı bəşər cəmiyyətinə məlum olan əsas elmi bilikləri – fizika, fəlsəfə, tarix, ilahiyyat, astronomiya, kimya, riyaziyyat və s. dərindən mənimsəmişdir. O, bu haqda “Yeddi gözəl” əsərində belə yazır:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən...
İzlədim yolunu səyyarələrin,
Nə ki, elmlər var, gizli və dərin,
Oxudum xəbər dar oldum da vardım,
Varlıqlar sirrini yer – yer axtardım.

Göründüyü kimi, filosof – şair öz dövrünə qədər elm aləminə məlum olan çoxlu elmi əsərləri, IX və X əsrlərdə yaşayıb – yaratmış Şərqi görkəmli alim və tarixçilərinin, o cümlədən məşhur “Ət - Tarix” və “Tarixi – Təbəri” əsərlərinin müəllifləri Buxari Səmərqəndi və Əbu Cəfər Təbərinin əsərlərini öyrəndikdən, səmada ulduz və planetlərin hərəkətlərini izləyərək elmlərin sirlərinə yiyələndikdən sonra öz əsərlərini yazdığını göstərir.

Su dönsə torpaqda çiçək ətrinə,
Qayıdar əslində o bir gün yenə...
Torpaqda çürüyən bədənlərimiz,
Dağılır, dəyişir, yox olmur təmiz.
(İ)

Nizami Gəncəvi elmin, elmi biliklərin insan cəmiyyətində, insan həyatında aparıcı, hərəkətverici qüvvə olduğunu dərk etmiş, ona görə də elm adamlarına, yəni alimlərə, müdrik insanlara yüksək qiymət vermişdir. O öz dövrünün hökmdarlarına, şahlarına alimləri əzizləməyi, qorumağı tövsiyə edirdi: “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!”.

Nizami Gəncəvi hökmdarlara, şahlara öz ətrafına alimlər toplamağı, alimlərlə təmasda olmağı və onların məsləhəti ilə ölkəni idarə etməyi məsləhət görürdü.

Buna görə də Nizami Gəncəvi ilk növbədə insan övladına elm öyrənməyi, maddi aləmə, onun bəşəri sirlərinə bələd olmağı tövsiyə edərək yazır: “İnsana arxadır onun kamalı, Ağıldır hər kəsin dövləti, malı...”

Nizami Gəncəvinin fikrinə görə hər bir insanın həyatda qazandığı ən əvəzsiz nemət onun yiyələndiyi elmi biliklərdir. Nizami Gəncəvi elmi biliklərin öyrənilməsi, mənimsənilməsi, dərk edilməsi yollarını, üsullarını da göstərə bilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami

Gəncəvi elmlərin əsasını öyrənərkən insan zəkasına sığan real elmi bilikləri mənimsəməyin, maddi aləmi elmi surətdə dərk etməyin zəruri olduğunu söyləyir. Böyük mütəfəkkir bütün ömrü boyu biliklərə yiyələnməsinə, çoxlu mütalif etməsinə baxmayaraq, öz dünyagörüşündən, elm aləminə bələdliyindən razı qalmamış, bu cəhətdən həmişə narahatlıq keçirmişdir. Lakin Nizaminin böyüklüyü, dahiliyi ondadır ki, o, kainatın sonsuz olduğunu başa düşüb dərk etdiyinə görə, elmi biliklərin də sonsuz olması nəticəsinə gəlmiş və buna görə də insanların əldə etdikləri, qazandıqları biliklərin nisbi xarakter daşdığını göstərmişdir.

Böyük mütəfəkkir şair ölməz “Xəmsə”sində mühüm elmi fikirlər, kəşf xarakterli elmi fərziyyələr və təlimlərlə yanaşı cəmiyyəti, insanları əhatə edən mühiti geniş planda əlvan boyalarla canlandırır: “Mən söz gülşəninin sərv ağacıyam, Sərv ağacı kimi xidmətdə varam”.

Nizami Gəncəvi Gəncə şəhərində doğulub böyüməklə bərabər, burada mükəmməl təhsil almışdır. Nizami ömrü boyu Gəncədə yaşamış, başqa yerlərə gedə bilməmişdir. Tək bir dəfə Qızıl Arslan onu Gəncənin otuz ağaclığına otuz günlük bir səfərə dəvət etmişdir. Xalqa yaxınlıq onu çox erkən həyatın və sənətin həqiqətini dərk etməyə gətirib çıxarmışdır. Nizaminin əsərlərində onun tərcümeyi – halı, şəxsiyyəti, zamanəyə münasibəti, əxlaqı, dolanışığı, bədii yaradıcılığa baxışı, övladı və qohumları haqqında fikirləri çoxdur. Bu fikirlər daha çox onun mənəvi aləmi ilə bağlıdır. Nizaminin təhsil aldığı yer, vaxt, onun müəllimləri və s. haqqında da dəqiq məlumat yoxdur. Onun əldə olan əsərləri göstərir ki, böyük şair öz dövrünün bütün elm sahələrinə yaxşı bələd olmuşdur. Nizami dövründə Gəncə öz dövrünün ən mühüm elm və tədris mərkəzlərindən biri idi. Hələ Nizamidən qabaq yaşamış Əbülülə kimi bir alim - şair də təhsilini burada almışdır. Əsərlərindən görünür ki, Nizami özünə qədərki Yaxın və Orta Şərqlərin bütün mühüm elmi - ədəbi hadisələri və şəxsiyyətlərinə bələd olmuş, onlar haqqında özünün düşüncə və mülahizələri yaranmışdır. Misilsiz sənəti, çoxcəhətli sağlam, humanist fikirləri ilə Yaxın və Orta Şərqlərin poeziyasının ən yüksək nümunələrini yaradan Nizami öz sənətinin ölməzliyinə inanmış, həqiqi intibah şairi kimi şeirə yeni istiqamət verdiyini qürurla, iftixarla dönə - dönə qeyd etmişdir. Nizaminin əsərlərini oxuduqca insanın gözü qarşısında həssas, nəcib, gözütöx, dərin düşüncəli, cavanlığından özünü müdrik bir qoca kimi aparın, nurani, müqəddəs, ən insan bir insanın heykəli ucalır. Nizami ilk təhsil illərindən başlayaraq həmişə axtarışda olan, dövrünə qədərki və öz dövrünün bütün elmi, ədəbi bilikləri ilə maraqlanan, onlara bələd olan bir sənətkar olmuşdur. Onun əsərlərində Sənainin, Firdovsinin, Əsədi Tusinin, İbn Müqlə, İbn Hani, Məhsəti və bu kimi bir çox sənətkarların adının çəkildiyini görürük. Nizaminin ən dolğun, ən doğru tərcümeyi-halı, doğrudan da onun öz əsərlərindədir.

Nizami Gəncəvi insan ruhunun saflığı və yüksəkliyini tərənnüm edərək nəcib məhəbbət nəzəriyyəsinin nizamlı sistemini yaratmışdır. O, bütün əsərlərində eşq, vüsal, hicran, səadət haqqında söhbət açır, insan övladı üçün hünər, cəsarət, mərdanəlik, çalışqanlığın xüsusilə vacib olduğunu göstərir. Onun əsərlərində xalqına birinci növbədə öz keçmişini, tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, musiqisini öyrənməyi, onu göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamağı məsləhət görür. Xalqın mədəniyyətini yaratmış dahi şəxsləri unutmamağı, onları daim xatırlamağı tövsiyə edir. Bu, birinci növbədə gələcək nəslin tərbiyəsi üçün olduqca vacibdir.

Vicdanı, əqidəsi, əməli pak olan şair əbədi bir xoşbəxtlik qazanmışdır. Onun özünün dediyi kimi o, doğurdan da hər zaman diridir: “Mən ölü olsam da, ən mərd bir kəsəm, Karvanda gedirəm, karvansız şəxsəm”. (II)

Nizami Gəncəvinin beş poeması sönməyən məşəldir. Onun şeiri, sənəti, elmi elə tükənməz mənəvi bəhrəmizdir ki, o, bizi dünyanın mədəni xalqları arasında alını açıq, üzünü ağ edib.

Nizaminin özü isə poemalarında yazdığı kimi bəşəriyyət yaşadığıca yaşayacaq: “Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır? Hər beyti səslənər: “Burda, burdadır!””.

Nizami yaradıcılığı çoxcəhətli ədəbi məktəbdir, təbiət və cəmiyyət haqqında elmi nailiyyətlərin qamudur. Böyük mütəfəkkir – filosof hələ XII əsrdə kainatda, təbiətdə mövcud olan, saxlanma qanunlarının varlığını görmüş, dərk etmiş və ümumiyyətlə, dərin təfəkkür tələb edən təbiət elmlərinin əsas qanunlarını Nizami Gəncəvi gözəl poetik dillə ifadə etmişdir. İlk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq biz onu bütün dini və dünyəvi elmlərə bələd olan bir şəxs kimi görürük. Onun əsərlərində ciddi fəlsəfi mübahisələrə, ulduzlar aləmi haqqında dərin təsvir və müqayisələrə, müxtəlif tarixi əsərlərdən məlumatlara rast gəlirik. Nizami Gəncəvi təkcə ədəbiyyatımızın deyil, eləcə də elmimizin bir sıra sahələri üçün çox maraqlı və zəngin irs qoyub getmişdir. Bu gün filoloq da, filosof da, tarixçi də, təbib də, biolog da, fizik də, riyaziyyatçı da... Nizami irsinə müraciət edir. Onun ərəb və fars dillərindəki poetik əsərlərə bələdliyini xatırlanmağa ehtiyac belə yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. H.B.Abdullayev., L.M.Vəliyev. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı – 1991.
2. Ə.Səfərli., X.Yusifov. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” “Maarif” nəşriyyatı. Bakı – 1982.

NİZAMİ GANJAVIS WORLD OF SCIENCE

¹Lilpar Aliyeva, ²Gunay Abdullayeva, ³Lalə Abdullazadə, ⁴Sahila Salmanova

^{1,2,3,4}Teacher, Email: ¹aliyevalilpar@mail.ru, ²gunaywamsaddinkizi@gmail.com

³laleabdullazada@gmail.com, ⁴sahilesalmanova@gmail.com

^{1,2,3,4}Azerbaijan State Agricultural University

ABSTRACT

The article shows that Nizami's creative work is a multifaceted literary school, a collection of scientific studies on nature and society. Even in the 12th century the great thinker – philosopher saw and understood the existence of conservation laws in the universe and nature, and in general Nizami Ganjevi expressed the basic laws of natural sciences in a beautiful poetic language. Starting with his first major work, The Treasure of Mysteries, we see him as a man who knew all the religious and secular sciences. In his works we find serious philosophical debates, deep descriptions and comparisons about the world of stars, information from various historical works. Today, both philologists, and philosophers, and historians, and doctors, and biologists, and physicists, and mathematicians turn to the legacy of Nizami. There no need to mention his acquaintance with poetic works in Arabic and Persian.

Keywords: mind, intellect, science as a powerful weapon, Nizami's poetry, art, the science of nature and society, the problem of the origin of matter, the universe, flora, living life.

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Məhəmməd Hüseynov

ADPU-nun Ağcabədi filialının dosenti.

XÜLASƏ

Məqalədə postmüharibə dövründə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı əməkdaşlıqdan bəhs edilir. Göstərilir ki, 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanmış müttəfiqlik haqqında Bəyannamə Azərbaycan- Türkiyə əməkdaşlığının yeni mərhələyə qədəm qoymasına hərtərəfli şərait yaratmışdır. Məqalədə həmçinin liderlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bu sahədəki geniş fəaliyyətindən bəhs edilir.

Açar sözlər: postmüharibə, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq, Şuşa Bəyannaməsi, strateji müttəfiqlik, region

Dünyada elə iki dövlət tapmaq çətindir ki, tərəfdaşlıq münasibətləri Azərbaycan-Türkiyə kimi yüksək nümunəvi səviyyədə olsun. Həm Azərbaycan həm də Türkiyə beynəlxalq aləmdə vahid platformadan çıxış edir, bir-birinə qarşı son dərəcə həssas və təəssübkeş mövqə sərgiləyir, sülhpərvər siyasət yürüdür, bütün prinsiplial məsələdə haqlı, ədalətli və obyektiv mövqə nümayiş etdirirlər.

Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlıq siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfdən uğurla davam etdirilir.

Onu da, qeyd edək ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini 30 il ərzində işğal altında saxlaması regionda əmin-amanlığa, sülhə ciddi təhlükə yaradırdı. 44 günlük Vətən müharibəsində Müzəffər Ordumuz düşmən üzərində parlaq qələbə qazandı və bu təhlükəni birdəfəlik aradan qaldırdı. Bu tarixi Zəfərin əldə edilməsində qardaş Türkiyənin çox böyük rolu oldu. Müharibənin ilk saatlarında Türkiyə bəyan etdi ki, Azərbaycan tək deyil, Türkiyə Azərbaycanın yanındadır. Bu addım Azərbaycan üçün çox böyük siyasi və mənəvi dəstək, əlavə güc verdi.

Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev İkinci Qarabağ savaşının Türkiyə və Azərbaycanın müştərək, ortaq tarixi olduğunu bəyan edərək dedi: “ Otuz illik işğala son qoyduq və savaşın ilk günündə hörmətli Prezident, qardaşım Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “ Azərbaycan yalnız deyil, Türkiyə Azərbaycanın yanındadır” - deməsi bir çoxları üçün ciddi mesaj oldu. Savaşın son dəqiqəsinə qədər-Şuşa şəhərində bayrağımız ucalana qədər Türkiyə bizim arxamızda idi, bizə arxa idi və Azərbaycan xalqı heç vaxt bu qardaşlığı unutmayacaq”.

Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra dünyaya nümunə olan Azərbaycan-Türkiyə həmrəyliyi və strateji tərəfdaşlığı daha da yüksək səviyyəyə qalxdı. Beləki, 2021-ci il iyunun 15-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan işğaldan azad edilən, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın incisi olan Şuşa şəhərinə səfər etməsi və iki dost, qardaş dövlət arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsinin imzalanması mühüm tarixi hadisə oldu. Bəyannaməni İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan imzaladı.

Sənəddə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutaraq müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən edirlər. Bununla yanaşı, sənəddə xarici siyasət sahəsində

əlaqələndirmənin həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd edilir və bu istiqamətdə iki dövlət arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində fəaliyyətlərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Həmçinin Şuşa Bəyannaməsində siyasi, iqtisadi, ticarət, mədəniyyət və digər bütün sahələri əhatə edən birgə əməkdaşlıq məsələləri öz əksini tapmışdır. Sənəddə həm tarixi, həm siyasi, həm də hərbi və təhlükəsizlik sahələrində əlaqələndirilmiş şəkildə birgə fəaliyyətin əks olunması hər iki dövlətin milli maraqları baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Şuşa Bəyannaməsi imzalandıqdan sonra hər iki lider mətbuata birgə bəyanatla çıxışlarında bildirdilər ki, Türkiyə və Azərbaycan bütün məsələlərdə bir yerdədir, bundan sonra da bu belə olacaqdır. Bu gün heç kimə sirr deyil ki, müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan - Türkiyə münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi, iki xalqın tarixi, soykök, din, dil, mədəniyyət birliyinə söykəndiyini bir daha təsdiqlədi, ölkələrimiz arasında dostluq və qardaşlığın nümunəvi xarakterini bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Ötən il iyunun 15-də Şuşa Bəyannaməsi ilə təsdiqlənmiş strateji müttəfiqliyimiz regionumuzun sülh və sabitlik məkanına çevrilməsində mühüm rol oynayır. Hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan bərpa-quruculuq işləri, mühüm layihələr Türkiyə şirkətlərinin yaxından iştirakı ilə reallaşır. Belə birgə layihələrdən biri də Füzuli Beynəlxalq Hava Limanıdır. Bu möhtəşəm hava limanı rekord müddətdə cəmi 8 ayda inşa edilmişdi. 26 oktyabr 2021-ci ildə Füzuli Hava Limanına ilk xarici qonaq kimi Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təyyarəsi endi. Həmin gün Hava limanının açılış mərasimi oldu. Açılış mərasimində prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak edirdilər. Mərasimdə Prezident İlham Əliyev çıxış etdi: “ 2021-ci il oktyabrın 26-sı tarixində Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının birgə açılışı birləşmiş gücünün nümayişidir. Türkiyə və Azərbaycan iki qardaş ölkə kimi hər zaman bir-birinin yanındadır. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının inşası cəmi 8 ay davam etdi. 8 ay ərzində Beynəlxalq Hava Limanı inşa edildi. Bu hava limanının inşasında Azərbaycan və Türkiyə şirkətləri iştirak etmişlər. Bütün işlərdə, o cümlədən işğaldan azad edilmiş torpaqlarda gedən quruculuq, bərpa işlərində də iki ölkə çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərir”. Bu səfəri çərçivəsində Rəcəb Tayyib Ərdoğan Prezident İlham Əliyevlə birlikdə Zəngəzur dəhlizinin bir hissəsi olan Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbend yolunun və Zəngilanda “DOST-Aqropark”-ın təməlinin qoyulmasında iştirak etdilər.

Eyni qardaş dəstəyini Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də nümayiş etdirdi. Bu il mayın 14-də Türkiyənin Rize-Artvin Hava Limanının açılışında iştirak etməklə Prezident İlham Əliyev Türkiyənin hər uğuruna sevindiğini vurğulamaqla yanaşı, qardaş dəstəyini də göstərdi.

Xatırladaq ki, hazırda Türkiyədə mövcud olan 58 hava limanından 37-də beynəlxalq uçuşlar həyata keçirilir. Rize-Artvin Hava Limanının bu sıraya daxil olması Qaradəniz sahili ölkələri ilə hava nəqliyyatı üçün böyük imkanlar yaradır.

Əlbəttə Türkiyənin uğuru, həm də Azərbaycanın uğurudur. Qardaş ölkədə reallaşdırılan hər bir layihə Azərbaycanda böyük məmnunluqla qarşılanır. Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Türkiyədə liderliyi dövründə Türkiyə dünyanın aparıcı ölkələrindən birinə çevrildi və hazırda bütün sahələrdə yüksək tərəqqi nümayiş etdirir.

Rize-Artvin Hava Limanının təntənəli açılış mərasimində çoxsaylı qarşılanan çıxışında Prezident İlham Əliyev Türkiyənin gündən-günə gücləndiyini, sürətlə inkişaf etdiyini vurğulayaraq əlavə etdi ki, qardaş ölkə bu gün nəinki dünya miqyasında böyük güc mərkəzinə çevrilib, söz sahibi olmuşdur, eyni zamanda ölkə içində də böyük layihələri də icra etməyə qadirdir.

Dövlət başçılarının açılış mərasimindəki nitqlərindəki verilən açıq mesajlar dünyaya bir daha göstərdi ki, iki qardaş ölkənin birliyi və həmrəyliyi sarsılmazdır. Bundan başqa, hər iki ölkənin sülh sabitlik və inkişaf yolunda olması bütün dünyaya təkrarən nümayiş etdirildi. Ortaq qərarların

və birgə inkişaf strategiyasının yeganə düzgün yol olduğu Rize-Artvin Hava Limanının əzəmətində də özünü göstərdi.

Proseslərin təhlili göstərir ki, ənənələrimizin qorunması ortaq milli dəyərləri zənginləşdirən mühüm amildir. Onun qorunması və inkişaf etdirilməsi liderlər üçün tarixi missiyadır. Ötən il oktyabrın 26-da Füzuli, bu il mayın 14-də Rize-Artvin Hava Limanlarının Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Ərdoğanın birgə iştirakı ilə açılmasını Ulu Öndərimizdən əmanət olan milli ənənələrimizi zənginləşdirən tarixi hadisələr kimi dəyərləndirə bilərik.

Hər iki ölkənin dövlət və hökumət başçıların, eləcə də iqtisadiyyat, ticarət, elm, təhsil, mədəniyyət və digər nazirlərin qarşılıqlı səfərləri iki tərəfli əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Hər iki ölkə arasında bütün sahələrdə uğurla inkişaf edən əlaqələr qardaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin yüksək səviyyəyə qalxmasına öz töhfəsini verir. Ümumiyyətlə, Türkiyə ilə tərəfdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi hər iki ölkə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə və Azərbaycan regional əməkdaşlıq prosesinin fəal iştirakçılarıdır. Eyni zamanda, iki ölkə arasında genişlənən əməkdaşlıq və strateji tərəfdaşlıq regionda sabitliyin göstəricisinə çevrilmişdir. Azərbaycan ilə qardaş Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafı ilk növbədə onu deməyə əsas verir ki, iki ölkə arasındakı qırılmaz əlaqələr regionun tərəqqisində əvəzsiz rol oynayır.

Əlbəttə iki ölkə Liderinin arasındakı güclü dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin olması Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha intensiv şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji müttəfiqlik təkcə bu dövlətlərin tərəqqisinə deyil, həm də bütün türk dünyasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə təsir göstərir, xalqlarımızın daha da yaxınlaşmasını şərtləndirir. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, Türk dilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası məhz prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın yorulmaz səyi ilə getdikcə inkişaf edir. Adı çəkilən Şuranın Türk dövlətləri Təşkilatına çevrilməsi də bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri kifayət qədər çoxşaxəli və genişmiqyaslıdır. Son zamanlar hər iki dövlətin müxtəlif sahələrdə birgə həyata keçirdikləri layihələr də bu ölkələr arasında münasibətlərin daha da yüksək səviyyəyə yüksəlməsinə əlverişli zəmin yaradır.

Türkiyə və Azərbaycan bundan sonra da bölgənin iqtisadi və siyasi mənzərəsinin hər iki ölkənin milli maraqlarına uyğun formalaşmasına xidmət edəcək addımları dəstəkləyəcək, iki qardaş ölkənin sülhpərvər və progressiv fəaliyyətinə şərait yaradacaq regional əhəmiyyətli layihələri reallaşdırmağa davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. İ. Əliyev. İnkişaf-məqsədimizdir. 101-ci kitab. Bakı 2021.
2. Azərbaycan bu gün. Bakı, 2021
3. Bərabər yürüdük biz bu yollarda. Bakı, 2021
4. Şuşa Azərbaycanın tarixi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət paytaxtı. Bakı, 2021
5. "Xalq qəzeti", 17 may 2022

AZERBAIJAN-TURKEY COOPERATION IN THE POST-WAR PERIOD

Muhammad Huseynov

Docent of Agjabadi branch of ASPU.

ABSTRACT

The article discusses cooperation between Azerbaijan and Turkey in the post-war period. It is noted that the Declaration on Alliance, signed in Shusha on June 15, 2021, created all conditions for the Azerbaijani-Turkish cooperation to enter a new stage. The article also discusses the extensive activities of leaders Ilham Aliyev and Recep Tayyip Erdogan in this area.

Keywords: postwar, security, cooperation, Shusha Declaration, strategic alliance, region

POLLUTION, MEMBRANOTROPIC ECOTOXICANTS AND LOMONOSOV MOSCOW UNIVERSITY-DEVELOPED THEORY OF ECOSYSTEM-DRIVEN WATER SELF-PURIFICATION.

¹Cai X., ²Matishov G.G., ³Ostroumov S.A.

¹Graduate student at Lomonosov Moscow University, Faculty of Biology, RF,

²Dr. Sci., Professor, Academician, professor at South Federal University, RF,

³PhD, Dr. Sci. is a Leading Researcher at Lomonosov Moscow University, Faculty of Biology, RF.

Email: caixiang@smbu.edu.cn

ABSTRACT

A short review is given of pollution of some of the main rivers in China. A class of emergent aquatic ecotoxicants is represented by membranotropic chemicals, which include, inter alia, synthetic surfactants, detergents, and commercially available chemical mixture products, which are being broadly used in household and everyday life of modern humans. A significant pollution of water resources both in China and worldwide makes it urgent to develop the scientific basis for more efficient mitigation of aquatic contamination. A useful step towards this goal is the theory of ecosystem-driven water self-purification that has been developed at M.V.Lomonosov Moscow State University.

Keywords: water pollution, aquatic ecotoxicants, membranotropic pollutants, phytotest, phytotoxicity, plant seedlings, ecotoxicology, surfactants, detergents, bioassay, water self-purification;

Introduction

River water pollution is a serious issue in many parts of the world including China [1] and many other ones. Among many types of pollutants an emergent class of aquatic pollutants is the class of synthetic surfactants, detergents and chemical mixtures that contain synthetic surfactants as components [2-12]. Water pollution is an urgent issue so that the further development of the scientific basis for mitigation of aquatic contamination is very important. The scientific basis includes scientifically justified methods for assessment of ecotoxicological hazards of environmental pollutants [13-15]. At Lomonosov Moscow State University a theory of ecosystem water self-purification has been developed [16-18]. The study and application of this theory seems to be useful to develop new steps in the scientific basis of pollution control. The goal of this paper is to present some ecotoxicological considerations on the issues mentioned above.

River pollution exemplified by the main rivers in China

According to the system of 5 Grades of water quality which is being used in China, the Grade I is the water of the best water quality, and Grade V is heavily polluted water.

In 2006, the results of water quality monitoring in river ecosystems in China were as following [1]. The water quality in studied ecosystems of the Pearl River and the Yangtze River were considered satisfactory with exception of some parts of the rivers. Water pollution in the studied ecosystems of the Songhua River, the Yellow River, and the Huaihe River was rated medium. The studied ecosystems of Liaohe River and the Haihe River were heavily polluted.

Some data on river ecosystem pollution in China are summarized in Table 1.

Table 1. Data on water quality in ecosystems of seven main rivers monitored by the National Environmental Monitoring Center (NEMC) in 2006 (Lu et al.,2008) [1].

River names	Water quality Grade I – III, Percentage of samples	Water quality Grade IV-V, Percentage of samples	Water quality Grade inferior to Grade V (very bad water quality), percentage of samples
the Yangtze River	76	17	7
the Pearl River	82	15	3
the Songhua River	24	55	21
the Yellow River	50	25	25
the Haihe River	22	21	57
the Huai River	26	44	30
the Liaohe River	35	22	43

Membranotropic ecotoxigants and chemico-biotic interactions. Bioassay.

In previous publications, quantitative data on the bioassay of synthetic surfactants and surfactant-containing chemical products were reported [2-4, 6-12]. The concentrations of synthetic detergents and surfactants in water which produced toxic effects on a number of biological species were determined in bioassays [2-4, 6-12]. To characterize toxicity and environmental hazards from detergents [2-4, 6-12] and other chemicals [7, 8], some plant species were used.

Synthetic detergents were bioassayed using the plant species *Lens culinaris* and *Vigna radiata* as test-organisms (e.g., [2, 3, 12]). It should be mentioned that synthetic surfactants and detergents are membranotropic chemicals. The molecular mechanisms of biological effects of them is connected with their interaction with biomembranes [7, 8].

The method used in our research of the ecotoxigants was described in our publications [5, 13]. It should be underlined that the method of bioassay which uses the measurements of elongation of roots of higher plant seedlings is broadly used in the world and was approved by many national and international agencies including U.S. Environmental Protection Agency (U.S. E.P.A.) as well as its European counterpart. In Russia, this method was advanced by researchers of Russian Academy of Sciences including Prof. V.B.Ivanov, and Dr. I.V.Seregin, and co-workers [14, 15].

The new results obtained in our experiments described in the article [5] discovered a new relevant example of toxicity of the chemical mixtures that contain membranotropic substances (synthetic surfactants). At concentrations 0.5% and more, the chemical tested, namely, a Chinese herbal shampoo, (Ginger Polygonum Multiflorum Nutrient Shampoo, GPMNS), produced pronounced toxic effects on plant seedlings [5].

Recently, we tested several other chemical mixture products which contain membranotropic chemicals. Some of our recent data were published. Bibliography see in [20]. Our new data are in agreement with the previous data obtained by S.A.Ostroumov and co-workers [7, 8].

Some of our other data which were not published yet will be reported elsewhere.

Practical applications of the results of our experimental study of the ecotoxigants, and their bioassay, may include a better evaluation of environmental hazards from these chemical pollutants which pollute both the terrestrial and aquatic environment.

Qualitative theory of ecosystem-driven water self-purification.

In a series of publications, one of co-authors of this paper formulated and presented in a structured form his theory of ecosystem driven water self-purification [16-18]. This theory is demonstrating the substantial potential of healthy aquatic ecosystems in improving water quality.

This theory [16-18] is helpful in creating a scientific basis for ecological engineering toward restoration, rehabilitation and remediation of aquatic systems including polluted rivers.

The theory [16-18] is especially useful in planning work on rehabilitation and remediation of polluted rivers. Some examples of these very polluted rivers are given in Table 1. As it is seen from the table, the examples of the most polluted rivers are: The Liaohe River and the Haihe River. However, even these most polluted rivers have some parts which have water quality of Grade I – III (it means that these part of the rivers are not heavily polluted).

It seems that the locations of prospective application of the theory of water self-purification are those parts of rivers which are not heavily polluted so that a broad range of aquatic species may inhabit those ecosystems and by their functioning they would contribute to maintaining water quality. Perhaps some work on reconstruction, rehabilitation of aquatic and coastal ecosystems of these locations will be needed to increase the potential of various groups of organisms in improving water quality.

As for the heavily polluted river ecosystems, the ecosystem-oriented theory of water self-purification [16-18] predicts that only large-scale and expensive restoration, reconstruction and rehabilitation, creation constructed wetlands (the ecological engineering with larger effort and cost than in case of moderately polluted locations) would be efficient in improving water quality. Therefore, application of the theory of water self-purification helps to make more realistic plans of work on rehabilitation of the water systems.

More detail on these and other polluted rivers we plan to analyze in our next publications.

The new data in combination with the previous results obtained and published in the articles and books of S.A.Ostroumov and co-workers support the conclusion that synthetic detergents and surfactant-containing chemical products are a new type of emergent pollutants with serious environmental hazards. The environmental and ecotoxicological considerations associated with water pollution with surfactants and surfactant-containing chemical products were analyzed in detail in the previous publications, namely, the monographs [7, 8].

In this article, the authors are expressing a scientifically justified hope that the new approach that we are proposing, namely, the approach based on strengthening water self-purification potential of rivers, would contribute to more efficient mitigation and control of water pollution. By doing so, it would help to decrease pollution-induced disease, including fatalities caused by digestive cancers in China [19].

In the text above, only some of the data of X.Cai and S.A.Ostroumov were mentioned. More data were published in other papers [20 - 22]. The extensive bibliography (references to these papers which contain the new experimental data on bioassay of detergents and other chemical mixtures with surfactants) is given in [20].

Conclusions

A short analysis is given in this paper on river pollution issues in China.

A brief summation is made of some results on an emergent class of ecotoxicants which are represented by membranotropic chemicals, including the author's results of their bioassay.

The authors proposed to use the innovative theory of ecosystem-driven water self-purification as a useful contribution to the scientific basis of aquatic pollution control and remediation of aquatic ecosystems.

Acknowledgements

This work was funded in part by Lomonosov Moscow State University (MSU, Russian Federation). For the financial aid, the support from Shenzhen and Guangdong province governments is also appreciated. The authors thank MSU faculty and scientists from Russian Academy of Sciences for discussions and recommendations. We thank Prof. V.B.Ivanov for advice on the method of bioassay on plant seedlings.

REFERENCES

1. Lu W.-Q., Xie S.-H., Zhou W.-S., Zhang S.-H., Liu A.-L. . Water pollution and health impact in China: a mini review. // Open Environmental Sciences Journal.- 2008.-Vol. 2. - P. 1-5;
2. Cai X., Ostroumov S.A. Bioassay of “Tide Color” powder laundry detergent using *Lens culinaris*. // *Ecologica*. - 2020. - Vol. 27. - No 99. - P.395-400.
3. Cai X., Ostroumov S.A. Discovery of detergent toxicity using non-animal bioassay // *Biogeochemical Innovations*. - 2020. - Vol. 2. - P. 216-219. <https://www.academia.edu/44455943/>;
4. Goryunova S.V., Ostroumov S.A. Effects of an anionic detergent on green algae and some angiosperms. (Vozdejstvije anionnogo deterghenta na zelenuju vodorosl’i prorostki nekotorykh pokrytosemennyykh rastenij; Воздействие анионного детергента на зеленую протококковую водоросль и проростки некоторых покрытосеменных растений). // *Biological Sciences (Biologicheskie Nauki)*.- 1986.- No.7.- P.84-86. <https://istina.msu.ru/publications/article/1062884/>
5. Cai, X., and Ostroumov, S. A. Discovery and studies of phytotoxicity of chemical mixture with membranotropic components: new data on emergent pollutants of environment. // *Научные горизонты*. - 2021. - No. 6. - P.94–102.
6. Ostroumov S. A. Certain Aspects of Evaluating Biological Activity of Xenobiotics // *Vestnik MGU, Series 16, Biologiya*. - 1990. - № 2. - P. 27-34. <https://www.researchgate.net/publication/274249853>; <http://5bio5.blogspot.com/2015/03/citation-16-1990-2-27.html>;
7. Ostroumov S. A. *Biological Effects of Action of Surfactants on Organisms*, MAKS-Press, Moscow. 2001. - 334 p. (in Rus.). [translit of the title of the book: *Biologicheskiie efekty pri vozdeistvii poverkhnostno-aktivnykh veshchestv na organizmy*]; <https://www.worldcat.org/title/biologicheskiie-effekty-pri-vozdeistvii-poverkhnostno-aktivnykh-veshchestv-na-organizmy/oclc/263630756>;
8. Ostroumov S.A. *Biological effects of surfactants*. CRC Press. 2006.- 280 p. <https://www.academia.edu/826799/>; <https://www.academia.edu/782323/>;
9. Ostroumov S. A., Khoroshilov V. S. Biological activity of waters polluted with a liquid surfactant-containing detergent. // *Izvestiya Rossiiskoi Akademii Nauk, Seriya Biologicheskaya*, - 1992.- No. 3: - P.452-458.

10. Ostroumov S.A., Kotelevtsev S.V. Assessing environmental hazards of chemicals: the efficient method with higher plants // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. - 2015. - Vol.26. - P.8;
11. Ostroumov S.A., Solomonova E.A. Phytotoxicity of a surfactant-containing product towards macrophytes // Russian Journal of General Chemistry.- 2013. – Vol. 83. - P. 2614-2617; <https://www.academia.edu/27074231/> ; DOI <https://doi.org/10.1134/S1070363213130057>;
12. Poklonov V.A., Kotelevtsev S.V., Ostroumov S.A. On the effect of detergents on *Vigna radiata* and *Lens culinaris* under biotest conditions // Toxicological Bulletin. - 2012.- No. 5.- P. 49-53. [Translit: Poklonov V. A., Kotelevtsev S. V., Ostroumov S. A. O vozdeystvii detergentov na *Vigna radiata* i *Lens culinaris* v usloviyakh biotesta // Toksikologicheskiy Vestnik. - 2012.- № 5. - P. 49-53].
13. Ostroumov, S. A., Cai, X. Variant of method for toxicity assessment of chemicals using a non-animal bioassay. // Научные горизонты.- 2022.- № 2 . - P. 1–10.
14. Ivanov V.B., Bystrova E.I., Seregin I.V. Comparative impacts of heavy metals on root growth as related to their specificity and selectivity. //Russian Journal of Plant Physiology.- 2003.- Vol.50(3). – P.398-406.
15. Seregin I.V., Shpigun L.K., Ivanov V.B. Distribution and toxic effects of cadmium and lead on maize roots. // Russian Journal of Plant Physiology. - 2004. - Vol.51(4). – P.525-533.
16. Ostroumov, S. A. On the biotic self-purification of aquatic ecosystems: elements of the theory // Doklady Biological Sciences. - 2004. -.Vol.396. -.P.206-211; <https://www.academia.edu/40842047/>; DOI:10.1023/B:DOBS.0000033278.12858.12 ;
17. Ostroumov, S. A. Biomachinery for maintaining water quality and natural water self-purification in marine estuarine systems: elements of qualitative theory. // Int. Journal of Oceans Oceanography. - 2006. - Vol.1. - No.1.- P. 111-118; <https://www.academia.edu/44091281/> ;
18. Ostroumov, S. A. Basics of the molecular-ecological mechanism of water quality formation and water self-purification.// Contemporary Problems of Ecology. - 2008. - Vol.1. - P. 147–152; Full text free: <https://www.academia.edu/1892721/>
19. Ebenstein A. The consequences of industrialization: evidence from water pollution and digestive cancers in China. // Review of Economics and Statistics. - 2012.- Vol.94(1). - P. 186-201.
20. [Electronic resource] Cai X., Ostroumov S.A. Bibliography on research publications: phytotoxicity, detergents, chemicals, pollutants, membranotropic, plant seedlings, seeds, bioassay, phytotest, ecotoxicology, *Lens culinaris*, *Vigna radiata*, URL: <https://www.academia.edu/76112776/> ; last viewed 11.04.2022;
21. Cai X., Ostroumov S.A. Studies of interaction of the surfactant-containing chemical product with *Vigna radiata* // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. 2021. Vol.58 (1). P.20-23.
22. Ostroumov S.A., Kotelevtsev S.V. Assessing environmental hazards of chemicals: the efficient method with higher plants // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. 2015. Vol. 25 (7). P. 8-11.

ОЧЕРК ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПСИХИАТРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Б.М. Асадов, Н.Н. Эльдарова, Х.А. Абдуллаев

Кафедра психиатрии АМУ.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлен краткий исторический обзор становления и развития психиатрии в Азербайджане.

Ключевые слова: психиатрия в Азербайджане, психически больные, психиатрические больницы, реформы, становление и развитие.

Представляет большой интерес история становления и развития в Азербайджане одной из важнейшей области клинической медицины - психиатрии.

К концу XIX века быстро развивающаяся промышленность в Баку привела к большому росту населения города и это, в свою очередь, выдвинуло необходимость организации различных форм медицинского обслуживания. Было открыто три городских больниц - Михайловская (названа в честь Наместника Кавказа), Черногородская больница съезда Бакинских нефтепромышленников и Балаханская промысловая лечебница [1,2].

Если не считать психиатрического отделения Тбилисской городской больницы, которая по данным М.Ф.Цоцория, была открыта в 1869 году, то первой самостоятельной психиатрической больницей с врачебным штатом в Закавказье был Бакинский дом призрения душевнобольных, который был открыт в 1892 году.

Следует отметить, что изначально приют для душевнобольных находился при ночлежном приюте в доме Гаджи Бабы Ашурова с платою 1000 руб. в год и содержался на средства частных благотворителей. Приютом и ночлежным домом заведовала местная полиция [1,2,3,4].

В приюте для душевнобольных помещалось до десяти больных, ночлежный же приют был устроен на 70 коек. Естественно, что при таких условиях не могло быть должной заботы о душевнобольных.

В 1887 году бывший губернатор г.Баку, генерал-майор барон Гибш фон Гросталь Огюст (Юстин) Казимирович (служил губернатором в 1882-1888 гг.) просил городского голову принять приют в своё полное заведование, но в то время городской голова не смог внести этот вопрос в Думу, не имея сведений о ежегодных средствах и расходах потребных ежегодно на содержание означенного учреждения.

В 1889 году на должность Бакинского губернатора был назначен действительный статский советник А.В.Кулибин, который уведомил городского голову о том, что в связи с окончанием контракта на помещение Бакинского дома призрения душевнобольных, для этого дома нанять Дом Левина на углу Магазиной (с 1989 г. - улица Сулеймана Рустама) и 5-й Канитапинской улицы.

Кроме указанного дома призрения душевнобольных в Баку психически больные поступали на лечение также во все три городские больницы (Михайловская, Балаханская, Черногородская).

В связи с тем, что в указанных больницах лечением душевнобольных занимались не психиатры, а терапевты, случаев выздоровления почти не было.

В 1911 году доктор З.И.Израилович обратился к Бакинскому градоначальнику с просьбой о разрешении открыть частную лечебницу для нервных, алкоголиков и душевнобольных. В 1912 году он представил на утверждение Городской Думы проект Лечебницы и в том же году на Баилово была открыта частная психоневрологическая лечебница доктора З.И.Израиловича на 30 коек. 8 декабря 1912 года в газете "Каспий" было опубликовано объявление об открытии лечебницы по адресу Баилов, 19.

Таким образом, дореволюционный Азербайджан с 2-хмиллионным населением, обслуживался всего 60 койками в двух психиатрических больницах. О довольно низком уровне лечебной работы в указанных психиатрических стационарах города Баку наглядно свидетельствует изданный в печати годовой отчёт за 1912 год Бакинского дома призрения душевнобольных. Штатных коек было 30, наличие больных - 43. В штате больницы были: заведующий - врач, один смотритель, три надзирателя, один фельдшер, двенадцать человек прислуги.

После установления Советской власти в Азербайджане Бакинским отделом здравоохранения на базе Баиловской психиатрической лечебницы была организована Психиатрическая больница №1 г. Баку, а на базе Бакинского дома призрения душевнобольных Психиатрическая больница №2 г. Баку. Кроме того, было введено бесплатное обслуживание населения в обеих психиатрических больницах, был организован амбулаторный приём при Баиловской психиатрической больнице.

1 сентября 1919 года на заседании Парламента Азербайджанской Демократической Республики было принято решение, об основании Университета в городе Баку. Свой первый учебный год университет начал с 2-х факультетов – историко-филологического и медицинского. Количество студентов составляло 1094 человека. Первым ректором Бакинского Государственного Университета был профессор Казанского Университета В.И.Разумовский. С 1920 года на медицинском факультете Университета на базе психиатрической больницы №2 была организована кафедра психоневрологии.

Развитие в Азербайджане научной и практической психоневрологии тесно связано с именем выдающегося советского учёного, психоневролога, академика С.Н.Давиденкова, работавшего в г. Баку с 1920 г. по 1925 г. в качестве заведующего объединённой кафедрой психиатрии и невропатологии. За период своей работы в г.Баку С.Н.Давиденков подготовил для Азербайджана целый ряд высококвалифицированных невропатологов. Однако с кадрами для психиатрического раздела дело обстояло гораздо хуже. Из двух учеников С.Н.Давиденкова - психиатров А.А.Перельмана и А.М.Евлахова, один из них - А.М.Евлахов очень скоро уехал из Азербайджана.

После отбытия С.Н.Давиденкова в Ленинград в 1925 г. его заменил профессор А.А.Перельман. Период руководства кафедрой психиатрии проф. А.А.Перельмана характеризуется некоторым научным прогрессом. По инициативе проф. А.А.Перельмана произошло разделение на кафедру психиатрии и кафедру неврологии. На кафедре были организованы лаборатории патогистологии, психологии, была создана богатая психиатрическая библиотека и т.д.

В 1925-1927 гг. были подготовлены первые врачи-азербайджанцы психиатры, выпускники медицинского факультета Азербайджанского государственного университета - д-р Кулиев, д-р Г.Ш.Шахмалиев, д-р А.С.Аскеров, д-р А.Б.Гусейнов.

В 1927 году на базе Психиатрической больницы №1 на Баилове был организован Республиканский научно-исследовательский Институт психоневрологии. Однако в последующем, из-за явной необеспеченности квалифицированными специалистами-психиатрами, он был закрыт.

19 июня 1930-го года Советом Народных Комиссаров Азербайджанской Советской Социалистической Республики был принят закон № 287/99 о преобразовании медицинского факультета Бакинского Государственного Университета, в самостоятельный медицинский институт, включавший в себя 2 факультета (лечебно-профилактический и санитарно-гигиенический) [1,2]. Первым ректором медицинского института был М.Н.Кадырли (1930 г.). В 1932 г. при кафедре психиатрии была учреждена аспирантура, в которую были приняты две молодые азербайджанки - д-р С.Х.Барат-заде и д-р Б.Х.Алиева. В 1933 году ассистентом кафедры психиатрии А.С.Аскеровым был издан первый учебник психиатрии на азербайджанском языке.

С 1932 по 1935 гг. кафедрой психиатрии заведовал психиатр З.И.Израилович. В 1935 г. профессор П.М.Зиновьев на 4 года стал заведующим кафедрой. П.М.Зиновьев широко внедрял в лечебную практику психоневрологических учреждений республики методы активной терапии (медикаментозная, судорожная, инсулиновая и другие).

Наивысшего своего развития в Азербайджане научная и практическая психиатрия достигла в период 1939-1959 г.г. В этот период руководителем и организатором психиатрического дела в республике был профессор Дмитрий Сергеевич Озерецковский.

По приглашению Министерства здравоохранения Азербайджанской ССР в 1939 г. профессор Д.С.Озерецковский занял место заведующего кафедрой психиатрии Бакинского медицинского института. Возглавлял кафедру в течение 20 лет.

Являясь заведующим кафедрой психиатрии, он одновременно все 20 лет пребывания в Баку занимал должность главного психиатра республики. Он создал не только отвечающую требованиям его времени клинику, но и воспитал большую плеяду учёных, создал коллектив преподавателей на русском и азербайджанском языках, был редактором издаваемых в Баку пособий и учебников по психиатрии. С 1944 по 1949 г. Д.С.Озерецковский был назначен на должность декана лечебно-профилактического факультета мединститута, а с 1949 по 1952 г., будучи заведующим кафедрой психиатрии и главным психиатром республики, одновременно исполнял обязанности проректора по науке медицинского института.

За этот период оказалась разрешённой основная проблема - подготовка высококвалифицированных врачей-психиатров для поднятия на современный уровень научной и лечебно-практической работы в психиатрических учреждениях республики.

Наряду с преподавательской деятельностью профессор Д.С.Озерецковский и его ученики вели обширную клиническую и организационную работу по всей республике. 1939 году по инициативе профессора Д.С.Озерецковского в селении Маштаги началось строительство большой загородной психиатрической больницы для психически больных-хроников.

Одновременно он вёл и преподавательскую деятельность, воспитав за 20 лет трёх докторов наук, пятерых кандидатов наук и 20 врачей-психиатров высшей квалификации. В 1949 г. А.А.Абаскулиевым была защищена первая кандидатская диссертация по психиатрии в республике. С 1949 года защищены ещё 5 кандидатских диссертаций. В 1959 году А.А.Абаскулиевым защищена первая докторская диссертация по психиатрии. В 1961 г. А.Абаскулиеву, первому азербайджанцу психиатру присуждено учёное звание профессора.

С 1959 г. по 1962 г. защищены ещё две докторские диссертации (М.И.Фель, Х.А.Гасанов). Очень скоро все три подготовленные профессором Д.С.Озерецковским доктора наук стали ведущими специалистами: профессор А.Абаскулиев с 1959 по 1990 г. возглавлял кафедру психиатрии, другой его ученик, доктор наук Х.А.Гасанов с 1962 по 1968 г.г. был ректором Азербайджанского медицинского института, а с 1970-го до самой смерти в 1999 году заведовал кафедрой психиатрии Азербайджанского государственного института усовершенствования врачей им А.Алиева, третий ученик – профессор М.И.Фель на протяжении долгих лет был одним из ведущих преподавателей на кафедре психиатрии АГМИ.

В 1959 году передав кафедру своему ученику профессору Ахмеду Алибаба оглу Абаскулиеву, Д.С.Озерецковский возвращается в Ленинград.

Под руководством А.А.Абаскулиева защищено 12 кандидатских и 2 докторские диссертации (1972 г. - А.А.Султанов, 1983 г. - Н.В.Исмаилов). С 1960 г. проф. А.Абаскулиев являлся главным психиатром республики. В деле развития психиатрической помощи по его инициативе и с его непосредственным участием с 1960 г. были организованы 8 новых межрайонных психоневрологических диспансеров - в Нахичевани, Сумгаите, Шеки, Ленкорани, Агдаме, Кубе, Мингечауре и Аскеране. Были построены и организованы психиатрические больницы в Агдаме, Газахе, Сальяне и новые лечебные корпуса на территории республиканской психиатрической больницы в п. Маштаги г.Баку. По инициативе А.Абаскулиева в больницах республики были открыты специализированные отделения - судебно-психиатрическое, наркологическое, геронтологическое и отделение для психически больных, страдающих туберкулёзом лёгких.

В 1990 г. проф. А.Абаскулиев, в 70-летнем возрасте, стал научным консультантом кафедры, передав бразды правления своему старшему ученику профессору Гаджиаге Ашум оглу Султанову, который руководил кафедрой до своей кончины в 2007 г.

С 2008 г. по настоящее время заведующим кафедрой психиатрии Азербайджанского Медицинского Университета является ученик профессора Г.А.Султанова главный психиатр республики, а ныне ректор Азербайджанского Медицинского Университета, доктор медицинских наук, профессор Г.Ч.Герайбейли.

В 1932 году А.С.Аскеров был направлен в город Кировабад (ныне город Гянджа) в качестве областного психиатра. Он поставил вопрос об организации в городе психиатрической больницы. В 1935 году в Кировабаде открывается Городская психиатрическая больница на 75 коек.

Начавшийся с 1925 года амбулаторный приём в обеих психиатрических больницах города Баку впоследствии (в 1935 г.) оформился в самостоятельный Бакинский психоневрологический диспансер с 20 диагностическими койками. В организации и дальнейшем развитии психоневрологического диспансера в Баку принимала активное участие д-р Л.П.Никифорова.

Организация и проведение амбулаторной психиатрической помощи в г. Баку связаны с именами главврачей этого диспансера - Ф.П.Федотовым, Л.П.Никифоровой, Л.З.Фарзалибековой, К.Б.Кязимовым, Н.С.Кязимовым, Н.А.Алиевым. В последние годы в связи с проводимыми в республике по инициативе Министерства здравоохранения АР и при активном участии главного психиатра республики профессора Г.Ч.Герайбейли реформами в области психиатрии Бакинский городской психоневрологический диспансер

после капитального ремонта был реорганизован в Центр психического здоровья МЗ АР, который возглавляет молодой ученый доктор медицинских наук, профессор Ф.Н.Исмаилов. Как было указано выше по инициативе профессора Д.С.Озерецковского в 1939 году в поселке Маштаги г. Баку началось строительство большой психиатрической больницы для хронических психически больных [1,2,4]. Первым главврачом этой больницы был Амирасланов. В последующем непродолжительное время главврачами больницы были - А.Штейман, Г.Шахмалиев, М.Мамедов. В послевоенные годы данная больница была реорганизована в Психиатрическую больницу №1 МЗ Аз. ССР, которую долгое время возглавлял доктор Алекпер Кулиев (1948-1965 г.г., с 1963 года кандидат медицинских наук). В послевоенные годы больница находилась в плачевном состоянии, не хватало коек, инвентаря, больные буквально спали на полу. Увидев такое состояние больницы, А.Кулиев подал телеграмму Главе исполнительной власти г. Баку А.Лемберанскому с просьбой о помощи, который в свою очередь незамедлительно отреагировал на телеграмму. За короткий срок в больнице были проведены газ, вода, свет, больница была оснащена необходимым оборудованием. Благодаря инициативе д-ра А.Кулиева количество коек в больнице было увеличено до 500. После смерти доктора А.Кулиева главным врачом больницы был назначен кандидат медицинских наук Т.Г.Алиев (1969-1992 г.г.). За этот период больница преобразовалась и превратилась в одно из ведущих медицинских учреждений республики. При непосредственном участии профессора А.Абаскулиева и под руководством Т.Алиева в больнице были построены новые корпуса, организованы отделение для психически больных, страдающих туберкулезом (в последующем реорганизованное в самостоятельную больницу), трудовые мастерские, подсобное хозяйство, коечный фонд больницы увеличился до 2500 коек. О качестве и организации оказываемой помощи больным свидетельствует тот факт, что больница по итогам соц. соревнования была награждена переходящим знаменем ВДНХ СССР. Следует подчеркнуть, что больница была и остается кузницей высококвалифицированных психиатрических кадров республики. Многие известные в республике специалисты долгое время работали в этой больнице – профессор кафедры психиатрии АМУ, доктор медицинских наук, заслуженный врач республики Н.В.Исмаилов, зав.кафедрой психиатрии АзГИУВ им. А.Алиева, доктор медицинских наук Т.А.Кафаров, профессор кафедры психиатрии АзГИУВ им. А.Алиева, доктор медицинских наук Н.А.Алиев, главврач Республиканской Психиатрической больницы №1 МЗ АР кандидат медицинских наук, заслуженный врач республики А.А.Расулов и др.

С 2007 года по настоящее время главврачом Республиканской Психиатрической больницы №1 МЗ АР является кандидат медицинских наук, заслуженный врач республики А.А.Расулов. С его приходом в больнице начали проводиться существенные реформы: по его инициативе и при непосредственной помощи руководства Министерства Здравоохранения республики во всех отделениях больницы был проведен капитальный ремонт, построены новые типовые корпуса, на территории больницы проводится озеленение. Большое внимание уделяется подготовке врачебных кадров, практически все врачи прошли через курсы усовершенствования не только в республике, но и в Турции и Германии. В лечебную работу больницы внедрен метод электросудорожной терапии психических расстройств.

Азербайджанское Общество Невропатологов и Психиатров было основано в 1922 г. В рамках деятельности данного Общества в период с 1960 по 1989 г.г. было проведено

множество научно-практических форумов. В 1988 г. образовалась независимая Азербайджанская Психиатрическая Ассоциация. В 1994 г. она была официально признана Министерством Юстиции АР как Азербайджанская Психиатрическая Ассоциация. Начиная с 1996 г. АзПА была принята действительным членом Всемирной Психиатрической Ассоциации. В дополнение к главному офису в г. Баку АзПА имеет 11 региональных представительств в различных уголках нашей страны, включая Нахичевань, Гянджу, Сумгаит, Шеки, Ленкорань, Казах и т.д. Официальным изданием АзПА является Азербайджанский Психиатрический Журнал. Президентом АзПА и главным редактором журнала является доктор медицинских наук, профессор Н.В.Исмаилов [7-9].

В 1970 году при Государственном институте усовершенствования врачей была организована кафедра психиатрии, которую до конца своей жизни (1999 г.) возглавил профессор Хамис Абдул Гусейн оглу Гасанов. На всём постсоветском пространстве профессор Х.Гасанов по-прежнему остаётся единственным учёным, получившим учёную степень доктора медицинских наук по психиатрии в 32 года.

Под руководством проф. Х.А.Гасанова были защищены 4 докторских и 16 кандидатских диссертаций. За время руководства Х.А.Гасанова на кафедре психиатрии прошли подготовку на курсах специализации и усовершенствования свыше 3000 врачей-психиатров и наркологов из самых разных уголков бывшего СССР. Подтверждением высокого профессионального уровня кафедры является тот факт, что кафедра психиатрии (единственная медицинская кафедра республики) несколько раз проводила выездные курсы в психиатрических медицинских учреждениях России.

В настоящее время кафедрой психиатрии Азербайджанского Государственного Института усовершенствования врачей заведует доктор медицинских наук Т.А.Кафаров. На данной кафедре работает также один из ведущих психиатров республики, доктор медицинских наук, профессор Н.А. Алиев.

Психиатры, наркологи и психотерапевты систематически повышают свою квалификацию на данной кафедре. Продолжается и традиция, внедрённая профессором Х.Гасановым, проводить выездные курсы для врачей различных регионов, многие из которых не имеют возможности приехать в столицу [3].

В настоящее время под руководством Президента Республики Ильхама Алиева идёт активное развитие республики во всех областях, в том числе и в здравоохранении. Под руководством Министерства Здравоохранения строятся сотни новых и реконструируются прежние медицинские учреждения.

В частности, очень многое сделано в области психиатрии. Так, например, отремонтирована Клиническая Психиатрическая Больница №2, капитально отремонтирована Республиканская Психиатрическая больница № 1, восстановлен Детский психиатрический санаторий № 4. В 1996-1999г.г. по инициативе МЗ Республики на территории Психиатрической Больницы №1 МЗ Азербайджанской Республики были построены три новых корпуса: для проведения стационарной судебно-психиатрической экспертизы; отделение для принудительного лечения с усиленным режимом содержания; отделение для принудительного лечения со строгим режимом содержания. В 2002 году в связи с реорганизацией судебно психиатрической службы решением Кабинета Министров на территории Психиатрической Больницы №1 МЗ Азербайджанской Республики был организован Центр судебно-психиатрической экспертизы. Кроме того, открыт Центр Психического Здоровья [7,8,9,10].

Все медицинские учреждения оснащаются современным медицинским оборудованием, соответствующим мировым стандартам.

В этих условиях подготовка и переподготовка медицинских кадров становится важнейшей задачей и выходит на совершенно новый уровень.

ЛИТЕРАТУРА

1. İsmaylov N.V. "Psixiatriya". 2004.
2. Вопросы психоневрологии. Выпуск 5. Баку 1969.
3. Вопросы психоневрологии. Выпуск 15. Баку 1995.
4. Материалы Первой Закавказской Конференции психиатров. Баку 1963.
5. Материалы газеты "Каспий". 1889.
6. Юдин Т.И. "Очерки истории отечественной психиатрии".
7. <http://www.ourbaku.com>
8. http://www.echo.az/archive/2008_01/1728/obshestvo06.shtml
9. <http://www.psychiatry.az/istoriya.html>
10. http://www.psychiatry.az/psix_sluj.html

BRIEF HISTORICAL REVIEW OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PSYCHIATRY IN AZERBAIJAN

B.M.Asadov, Z.R.Aliyeva, X.A. Abdullayev, T.A.İsmaylov
Department of Psychiatry, AMU.

ABSTRACT

This article provides a brief historical review of the formation and development of Psychiatry in Azerbaijan.

Keywords: psychiatric in Azerbaijan, mentally ill, psychiatric hospitals, reforms, development and establishment.

AZƏRBAYCAN PSIXIATRIYASININ YARANMASI VƏ İNKIŞAFININ BƏZİ TARİXİ MƏQAMLARI

B.M.Əsədov, Z.R.Əliyeva, X.A.Abdullayev, T.A.İsmaylov
ATU, Psixiatriya kafedrası.

Təqdim olunmuş məqalədə Azərbaycan psixiatriyasının yaranması və inkişafının qısa tarixi açıqlanır.

Açar sözləri: Azərbaycan psixiatriyası, psixi xəstələr, psixiatriya xəstəxanaları, islahatlar, yaranma və inkişaf.

GƏMI MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN DÖVRÜ PROFILAKTIK MÜAYİHLƏRİNİN KEYFİYYƏT SƏCIYYƏLƏRİ

Simuzər Hacızadə

Əziz Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Azərbaycan

Giriş

Dəniz təbabətinin əsas vəzifələrindən biri dənizçilərin adekvat tibbi təminatı optimallaşdırmaqdır. Eilif D. [1] Norveçdə kruiz gəmilərində tibbi təminat məsələlərini təhlil etmişdir. Göstərilir ki, 100 nəfərdən çox sərnəşini olan gəmilərdə mütləq həkim olur. Gəmidə göstərilməsi mümkün olmayan tibbi yardım Kruiz gəmiçiliyinin Beynəlxalq Assosiasiyasının sahil boyu yerləşdirilmiş tibb müəssisələrində təmin edilir. Norveçdə bütün növ tibb xidmətləri, o cümlədən ixtisaslaşmış yüksək keyfiyyətli tibbi yardım dövlət tərəfindən hamı üçün pulsuz təmin olunur. Vətəndaşlıqından asılı olmayaraq hər kəs təcili tibbi yardım almaq hüququna malikdir. Yalnız həkimlərin və təcili yardımın göndərişi ilə insanlar xəstəxanalara məsləhət alma və ya müalicə olunmaq üçün göndərilə bilər. Xəstələrin daşınması üçün və daşınma zamanı tibbi yardım göstərmək üçün zəngin sanitar nəqliyyatı, o cümlədən aviasiya şəbəkəsi mövcuddur (7 təyyarə limanda və 11 xəstəxanada sanitar aviasiyası fəaliyyət göstərir). Bundan əlavə 6 hərbi bazada yerləşən vertolyotlar axtarış-xilasetmə yardımını göstərir. Ölkədə həkimlərin sayı kifayət qədərdir. Çarpayı fondu tam gücü ilə işləyir (93%). Buna baxmayaraq, planlı məsləhət və cərrahi əməliyyat üçün gözləməyə ehtiyac var (4 həftədən 4 aya qədər). Gəmi həkimləri həftənin 7 günündə və sutkanın 24 saati ərzində ehtiyacı olanları sahil tibb müəssisələrinə göndərə bilər [2]. Taylor C.J. [3] İngiltərədə Kruiz gəmilərində sərnəşinləri tibbi təminatı təcrübəsini təhlil etmişdir. Gəmidə təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım üçün resurs təminatı mövcuddur.

Azərbaycanda dəniz gəmiçiliyində tibbi təminat və sağlamlığın mühafizəsinin elmi əsasları keçən əsrin 60-cı illərində başlanmışdır. İlk dissertasiya isə 1966-cı ildə müdafiə olunmuşdur [4]. Sonralar ayrı-ayrı sahələr üzrə elmi müşahidələr aparılmış, onların icmalının 1998-ci ildə müdafiə olunmuş dissertasiya işində verilmişdir.

Quliyev A.A. [19] və Həsənov İ.F. [15] Xəzər gəmiçiliyində travmatizmi və gigiyenik şəraiti araşdırmışlar. 2004-cü ildə gəmi mütəxəssisləri nümunəsində neyrosixoloji dəyişikliklərin peşə seçimi üçün gigiyenik əhəmiyyəti mövzusunda dissertasiya işi müdafiə olunmuşdur. 2004-cü ilə qədər Azərbaycanda Xəzər gəmiçiliyində sağlamlıq və səhiyyə problemlərinə aid onlarla elmi əsər nəşr olunmuşdur. Son 10 il ərzində bu sahədə heç bir elmi iş nəşr olunmamışdır.

Tədqiqatın məqsədi

Gəmi mütəxəssislərinin tibbi təminatının əsas səciyyətlərini qiymətləndirmək.

Tədqiqatın material və metodları

Gəmi mütəxəssislərinin tibbi təminatını qiymətləndirmək üçün normativ sənəd kimi istifadə olunmuşdur:

- SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin 511 sayılı 1989-cu il əmri “Dəniz, çay donanması və balıq təsərrüfatı işçilərinin tibbi-sanitariya təminatının təşkilinin yaxşılaşdırılması barədə”;
- Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 73 sayılı Konvensiyası “Dənizçilərin tibbi şəhadətləndirilməsi barədə”;

- Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 164 sayılı Konvensiyası “Dənizçilərin tibbi təminatı və səhiyyəsi barədə”;
- “Dəniz gəmiçiliyində əmək haqqında” Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiyası;
- Gəmi təbabəti barədə Beynəlxalq rəhbərlik;
- Qazaxıstan İnnovasiya və İnkişaf Nazirliyinin 27 mart 2015-ci il 364 sayılı əmri “Gəmi ekipaj üzvlərinin tibbi müayinəsi, onların sağlamlığına və fiziki yararlığına, həmçinin tibbi qərarın forması qaydalarının təsdiqi barədə”.

Gəmi mütəxəssislərinin 5 illik hospitallaşması və bir illik gəlişləri öyrənilmiş, sənədlərin ekspert qiymətləndirilməsi əsasında onların tələbatının həcmi və təminatının səviyyəsi əsaslandırılmışdır. Profilaktik müayinələrin keyfiyyət səciyyələri standartlarla müqayisə əsasında qiymətləndirilmişdir.

Alınmış nəticələr

Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin təsisatlı səhiyyəsinin tarixi böyükdür. Bu sistemin maddi-texniki bazası, kadr potensialı, tibbi təminatın qaydaları və prinsipləri sovet dövründə formalaşmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə daxil olan bütün struktur qurumları (Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, Gəmi təmiri zavodu, neft və nəqliyat donanmaları və sair) təsisatlı səhiyyə sistemində tibbi yardım alırlar. Gəmi mütəxəssislərinə göstərilən tibbi yardımın həcmi əsas göstəriciləri 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1. Gəmi mütəxəssislərinin tibbi yardımının həcmi (100 nəfərə görə).

İxtisaslar	Göstəricilər	5 illik hospitallaşma	Bir illik gəlişlər	Təvsiyə olunan		Tələbatın ödənilməsi	
				hospitallaşma	gəlişlər	hospitallaşma	gəlişlər
Ümumi terapiya	n 100%	141 9,7	232 16,0	154 10,6	2838 195,2	91,6	82,0
Kardiorevmetologiya	n 100%	158 10,9	279 19,2	207 17,2	394 27,1	76,3	70,8
Qastroenterologiya	n 100%	177 12,2	194 13,3	199 13,7	234 16,1	88,9	82,9
Pulmonologiya	n 100%	54 3,7	181 12,5	71 4,9	242 16,6	76,1	74,8
Endokrinologiya	n 100%	188 12,9	214 14,7	203 14,0	302 20,8	92,6	70,9
Ümumi cərrahiyyə	n 100%	76 5,2	405 27,8	98 6,7	491 33,8	77,6	82,5
Travmatologiya	n 100%	38 2,6	116 8,0	39 2,7	138 9,5	97,4	84,1
Urologiya	n 100%	43 3,0	113 7,8	61 4,2	148 10,2	70,5	76,4
Otorinolarinqologiya	n 100%	29 2,0	271 18,6	36 2,5	322 22,2	80,6	84,2
Oftalmologiya	n 100%	27 1,9	352 24,2	34 2,3	392 27,0	79,4	89,8
Nevrologiya	n 100%	94 6,5	299 20,6	118 8,1	344 23,7	79,7	86,9
Psixiatriya	n	36	26	42	39	85,7	71,8

	100%	2,5	1,9	2,9	2,7		
Dermotovenorologiya	n	7	90	11	102	63,6	88,2
	100%	0,5	6,2	0,8	7,0		
Onkologiya	n	6	68	8	81	75,0	84,0
	100%	0,4	4,7	0,6	5,6		
Yoluxucu xəstəliklər	n	30	84	30	128	100,0	65,6
	100%	2,1	5,8	2,1	8,8		
Cəmi	n	1104	5020	1311	6195	84,2	82,0
	100%	75,9	345,3	90,2	426,1		

Orta hesabla bir təqvim ilində 100 işçiyə bütün ixtisaslar üzrə 15,2 hospitallaşma hadisəsi düşür. Ambulator-poliklinika müəssisələrində xroniki xəstəliklərlə qeydiyyatda olan pasiyentlərin hospitallaşması zərurətini nəzərə almaqla hər 100 işçiyə orta hesabla 18,0 hospitallaşma düşür. Gəmi işçilərinin faktiki və tövsiyə olunan hospitallaşmasının həcmi ölkədə mövcud hospitallaşma səviyyəsindən dəfələrlə çoxdur. Bu iki əsas səbəblə bağlı ola bilər: birincisi gəmiçilərin təsisatlı səhiyyə sistemində çarpayılıq fondunun kifayət olması və hospitallaşmanın əlçatanlığı; ikincisi təsisatlı poliklinikanın əksər dənizçilərin yaşayış yerindən uzaq olması ilə bağlı xəstələrin stasionar müalicəsinə üstünlük verməsi.

Gəmi mütəxəssislərinin hospitallaşmasının əsas hissəsi endokrinologiya, qastroenterologiya, kardiologiya, ümumi terapiya, nevrologiya və ümumi cərrahiyyə profilləri ilə bağlıdır (müvafiq olaraq hər 100 işçiyə 5 il ərzində 12,9; 12,2; 10,9; 9,7; 6,5; 5,2).

Faktiki və tövsiyə olunan hospitallaşma hadisələrinin müqayisəsi göstərir ki, dənizçilərin hospitallaşmaya tələbatının təmini ümumi terapiya (91,6%), yoluxucu xəstəliklər (100%), travmatologiya (97,4%), endokrinologiya (92,6%), qastroenterologiya (88,9%) və psixiatriya (85,0%) profilləri üzrə qənaətbəxışdir. Urologiya (70,5%), dermatovenorologiya (63,6%) profilləri üzrə hospitallaşmaya tələbat nisbətən az təmin edilmişdir.

Təqvim ili ərzində bir dənizçiyə orta hesabla 3,5 gəliş düşür. Faktiki gəlişlərin sayı tələbatdan azdır. Tövsiyə olunur ki, bir nəfərə 4,3 gəliş düşsün. Dənizçilərin ambulator - poliklinika gəlişlərinin böyük əksəriyyəti terapiya (1,6) profillidir. Dənizçilərin ambulator gəlişlərə tələbatı orta hesabla 82% təmin edilmişdir. Bu göstərici həkimlərin ixtisasından asılı 65,6-89,8% intervalında dəyişir.

Beləliklə, gəmi mütəxəssislərinin stasionar və ambulator poliklinika yardımı ilə təminatı tam ödənilir, bu aspektdə optimallaşma tədbirlərinə (profilaktik hospitallaşma və profilaktik müayinə) ehtiyac var.

Dənizçilərin profilaktik müayinələrinin təhlili göstərir ki, bu işin aktivləşməsi zəruridir və bu yolla pasiyentlərin tələbatı tam ödənilə bilər. Ənənəvi olaraq dənizçilər üçün dövrü, məqsədli və reysönü profilaktik müayinələr nəzərdə tutulmuşdur.

Dövrü profilaktik müayinələr zərərli əmək şəraitində çalışan dənizçilər üçündür. Bu kateqoriyadan olan mütəxəssislərin dövrü profilaktik müayinələrinin keyfiyyət səciyyələri 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2. Gəmi mütəxəssislərinin dövrü profilaktik müayinələrinin keyfiyyət səciyyələri.

Mütəxəssis qrupları	Reqlament	Vaxtında aparılıb	Profilaktik müayinə olunmayıb	Müayinə proqramı zamanı	Müayinə sənədləri adekvat tərtib edilməyib	Müayinə təyin edilib
Kapitan və köməkçiləri	İldə 1 dəfə	46 43,4	-	92 86,8	106 100	12 11,3
Mexaniklər 184	İldə 1 dəfə	81 44,0	-	128 69,6	184 100	9 4,9
Maşinistlər 104	İldə 1 dəfə	70 42,7	-	131 79,9	104 100	11 6,7
Elektromexaniklər 148	İldə 1 dəfə	74 50,0	-	120 81,1	148 100	15 10,1
Matrosalar 352	İldə 1 dəfə	162 46,0	-	254 72,2	352 100	17 4,8
Digər qruplar	İldə 1 dəfə	114 22,8	188 37,6	164 32,8	500 100	32 6,4

Rəsmi reqlamentə görə (Səhiyyə Nazirliyi Kollegiyasınının 46 sayılı qərarı) bu mütəxəssislər ildə bir dəfə dövrü müayinədən keçməlidirlər. Vaxtında (ya işə qəbul oludugu vaxt, ya da əvvəlki profilaktik müayinə vaxtına müvafiq dövrdə bir ay əvvəl və ya sonra) dövrü müayinədən keçmiş mütəxəssislərin xüsusi çəkilişi peşə qrupundan asılı 22,8-50% intervalında dəyişir. Bilavasitə dənizdə üzən gəmilərdə çalışanların dövrü profilaktik müayinəsi nisbətən çox hallarda vaxtında (42,7%-50%) aparılır. Sahildə çalışan mütəxəssislərin vaxtında profilaktik müayinəsi daha aşağı səviyyədədir (22,8%). Üzən gəmilərdə olan dənizçilərin heç biri dövrü profilaktik müayinədən yayınmamışdır, amma sahilə çalışanların bir qismi (37,6%) təqvim ilində profilaktik müayinə olunmamışdır.

Müayinə proqramında həkim terapevt, cərrah, nevropatoloq, otolinqoloq, oftalmoloq, dermatovenoroloq və psixiatri mütəxəssislərin iştirakı nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram tam həcmdə 82,8-86,8% hallarda təmin edilmişdir. Kapitan və onların köməkçiləri, maşinist və elektromexaniklərin (müvafiq olaraq 86,8; 79,9 və 81,1%) profilaktik müayinəsi nisbətən az (32,8%) tam proqramla həyata keçirilmişdir.

Ən ümumi qüsurlu profilaktik müayinələrin sənədləşdirilməsinin qənaətbəxş tərtib olunmamasıdır (100%).

Yol verilən əsas sənədləşmə qüsuru ambulator kartlarda pasiyentin durumunun tam əks olunmamasıdır. Növbəti profilaktik müayinənin vaxtını həkimlər müəyyən edirlər. Müayinə aparan həkimlərin heç birinin peşə patologiyası sahəsində hazırlığı olmadığına görə onların peşə yararlılığı barədə rəyləri əksər hallarda formal xarakter daşıyır. Həkim komissiyasınının tərkibində olan mütəxəssislərin ixtisası üzrə dərəcələri yoxdur, amma hamısı 5 ildən bir sertifikatı almış həkimlərdir.

Beynəlxalq standartlara görə gəmi mütəxəssislərinin tibbi şəhadətləndirilməsini həyata keçirən həkimlər müvafiq işi görə bilməsi üçün adekvat bilik və bacarıqlara malik olmalı, dənizçinin sağlamlığı barədə qərar qəbul etməkdə tam sərbəst olmalıdır. Həkim tərəfindən yararsız sayılmış dəniz gəmi mütəxəssisi müvafiq səlahiyyətə malik alternativ komissiyadan keçmək imkanında olmalıdır. Qeyd olunanlar üçün Xəzər dəniz gəmiçiliyində obyektiv şərait yoxdur. Xəzər dəniz gəmiçiliyində mütəxəssislərin tibbi şəhadətləndirilməsi səlahiyyəti bir komissiyaya verilmişdir.

Dünya təcrübəsində gəmi mütəxəssislərinin tibbi şəhadətləndirilməsinin beynəlxalq və milli qaydaları internetdə yerləşdirilmişdir. Qazaxıstanda gəmi mütəxəssisərinin sağlamlığına və fiziki yararlığına dair, həmçinin onların tibbi şəhadətləndirilməsi qaydaları və sənədləşdirilməsi barədə ölkənin İnkişaf və İnvestisiya Nazirinin əmri ilə təsdiq olunmuşdur. Azərbaycanda internetdə bu tip sənədləri axtarıb tapmaq imkanı yoxdur.

Nəticə

Xəzər gəmiçiliyində təsisatlı səhiyyənin olmasına baxmayaraq işçilərin profilaktik müayinəsində (50,0-77,2% vaxtında aparılır, 13,2- 67,2% müayinə proqramı hissəvidir), hospitallaşmasında (7,4-36,4% tələbat ödənilmiş), ambulator-poliklinika yardımında (10,2-34,4% gəlişlərə hesabat ödənilmir) qüsurlar mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Eilif D. Referring cruise ship patients to specialists in Norway a welfare state with national health care system // Int Marit Health, 2015. 66, 2 : 67-71
2. Carter T., Stannard S. Healthcare at sea: a regulations a guarantee of minimum standarts or a barrier to improved practice? // Int Marit Health, 2014. 65, 4 : 177-180.
3. Taylor C.J. Medical emergency announcements on cruise ships: an audit of outcome // Int Marit Health, 2015. 66, 4 : 203-206.
4. Кулиев А.А. Заболеваемость, травматизм и медико-санитарное обслуживание моряков Каспийского пароходства. Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Баку. 1966. 22 с.
5. Гасанов И.Ф. Комплексная оценка влияния гигиенических факторов условий труда и отдыха на состояние групп плавсостава. Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Баку. 1998. 25 с.
6. Гланц С. Медико-биологическая статистика. Москва. Изд. Практика. 1999. 459 с.

EDITORIAL BOARD

Honorary Editors

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Badri Gechbaia

Batumi Shota Rustaveli State University. Head of Business Administration Department. PhD in Economics, Associate Professor.

Davit Narmania

Tbilisi State University (TSU), Chair of Management and Administration Department. Professor.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York Academy of Sciences.

Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Lia Eliava

Kutaisi University. Economic expert in the sphere of economy and current events in financial sector. Full Professor.

PhD in Business Administration.

Liana Ptaschenko

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic», Doctor of Economical Sciences. Professor.

Nino Didbaridze

Microbiology and Immunology Department. Immunologi Direction. Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor. Academician. Member of Georgia Academy of Sciences of Agriculture.

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine.

Tamar Didbaridze

Tbilisi State Medical University, First University Clinic. PhD in MD.

Zurab Khonelidze

Sokhumi State University. Doctor of Political Sciences. Professor.

Honorary editorial board members:

Agaheydar Seyfulla Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor.

INTERNATIONAL ADVISORY AND EDITORIAL BOARD**Australia**

Shahid Khan

Monash Business School. Sessional Lecturer. PhD in Management.

Vikash Ramiah

UNISA School of Commerce. Associate Professor. PhD in Applied Finance.

Azerbaijan

Abbas İsmayılov

Azerbaijan State Agricultural University. Associate Professor. PhD in Biology Science.

Almaz Mehdiyeva

Azerbaijan State Oil and Industry University. Associate Professor. PhD in TS

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Aytekin Hasanova

Azerbaijan Medical University. I Preventive Medicine Faculty. Deputy of Dean. PhD in Medical Biology.

Araz Manucheri-Lalen

Associated Professor, PhD Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

Arif M. Mammad-Zada

“Geotechnological problems of oil, gas and chemistry”, Scientific Research Institute, Professor, Chief Researcher. DS.

Azer Mustafayev

Turan Medical Clinic. Cardiologist. PhD in Medicine. Azerbaijan.

Beykas Xidirov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Bilal Asadov

Azerbaijan Medical University. Department of Psychiatry. Professor.

Djamil Alakbarov

A researcher at the Research Institute for Lung Diseases. PhD in medicine. Azerbaijan

Elchin Suleymanov

Baku Engineering University. Associate Professor of Department Finance. PhD in Economy.

Elmira Valiyeva

Azerbaijan State Agrarian University Senior teacher of the Chair of Languages.

Eishan Hajizade

UNEC. Center of Energy Economics, Director. Doctor of Economic Science. Professor.

Emin Mammadzade

Institute of Economics of ANAS. Economic institute. Phd in Economy. Associate professor.

Farda İmanov

ANAS. Georgraphy Institute. Doctor of Georgraphy Sciences. Professor.

Garib Mamedov

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Academician-secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS, Academician of ANAS. Doctor of Biological Sciences.

Heyder Guliyev

Azerbaijan State Agricultural University. English Teacher. PhD in Philology

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Jamala Mursalova

Azerbaijan National Academy of Sciences. Genetic Resources Institute. PhD BS.

Lala Bekirova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Azerbaijan National Avation Academy. PhD.TS

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Mahmud Hajizade

Sector Director of State Fund for Information Technology Development of the Ministry of Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan.

Naila Quliyeva

Azerbaijan Medical University. Assistant in "Immunology" Program at Paediatrics Diseases Department. Docent and Academic Manager in "Allergology and Immunology" Department.

Narmina Eldarova

Azerbaijan Medical University. Department of Psychiatry. Associate Professor.

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rashad G. Abishov

Dental Implant Aesthetic Center Harbor Hospital, Azerbaijan State Doctors Improvement Institute. PhD. Azerbaijan.

Rena Gurbanova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Associate Professor. PhD in Chemistry.

Saadat Sultanova

Azerbaijan Medical University. II Obstetric Gynecology Department. Doctor of Medical Science. Associate Professor.

Sadagat Ibrahimova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

Sain Safarova

Azerbaijan Medical University. 2nd Internal Medicine Department. Associate Professor. PhD in Medicine.

Samira Mammadova

Sumgayit State University. Senior Teacher of History and its teaching methodology in History Faculty. PhD in History.

Sayyara Ibadullayeva

Institute of Botany. National Academy of Sciences. Professor. PhD in Biological Sciences.

Sevinj Mahmudova

Azerbaijan State Agrarian University. PhD. Researcher.

Tarbiz Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

Tariel Omarov

Azerbaijan Medical University. Department of surgical diseases. PhD in Medicine

Tofiq Ahmadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofiq Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofiq Samadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor.

Tubukhanum Gasimzadeh

Azerbaijan National Academy of Sciences. Institute of Dendrology of Azerbaijan NAS. Leading researcher PHD in Biological Sciences, Associate Professor.

Vusal Ismailov

"Caspian International Hospital". Orthopedics Traumatology Expert. MD. Azerbaijan.

Zakir Aliyev

RAPVHN and MAEP. PhD in Agricultural Sciences, Professor of RAE academician.

Zakir Eminov
ANAS. Geography Institute. Doctor of Georgraphy Sciences. Associate Professor.

Bahrain

Osama Al Mahdi
University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

Bangladesh

Muhammad Mahboob Ali
Daffodil International University. Department of Business Administration. Professor.

Belarus

Tanua Teterinets
Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.
Vladimir Yanchuk
Belarus State University. Professor. Academy of Postgraduate Education. PhD in Social Psychology.

Bosna & Hercegovina

Igor Jurčić
Head of marketing Business group for VSE/SME. Telecommunication Business and Management.
Ratko Pavlovich
University of East Sarajevo. Faculty of Physical Education and Sport. Full Professor. PhD in Sport Sciences.

Brazil

Paulo Cesar Chagas Rodrigues
Federal Institute of Education, Science and Technology of Sao Paulo. Professor. PhD in Mechanical Engineering.

Bulgaria

Desislava Stoilova
South-West University " Neofit Rilski". Vice Dean of Faculty of Economics. Associate Professor. PhD in Finance.
Eva Tsvetanova
Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria Department of Strategic Planning. Head assistant professor. PhD in Economy.
Jean-François Rougé
University of technology Sofia. Professor researcher. PhD in Management.
Jean-François Rougé
University of Technology, Sofia. PhD in Business law
Milena Kirova
Sofia University "St. Kliment Ohridski". Professor. PhD in Philology.

Croatia

Dragan Čišić

University of Rijeka. Faculty of Maritime Studies. Full professor. PhD in Logistics, e-business.

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University.

Neyara Radwan

King Abdul-Aziz University. Jeddah. KSA. Business Administration Department. Faculty of Economics and Administration. Assistant Professor. Suez Canal University. Mechanical Department. Faculty of Engineering. Assistant Professor.

France

Michael Schaefer

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences.

Georgia

Anzor G. Abralava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Davit Tophuria

Tbilisi State Medical University. Head of International Students Academic Department, Associate Professor. PhD in HNA.

Eka Avaliani

International Black Sea University. Associate Professor. PhD in History.

Eka Darchiashvili

Tbilisi State University named after Sv. Grigol Peradze. Assistant of professor. PhD in BA.

Ekaterine Maghlakelidze

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School.

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics.

Eter Bukhnikashvili

Dental clinic "NGM-Innovation Dental". The doctor-stomatologist. PhD in Medicine.

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Giorgi Kepuladze

Akaki Tsereteli State University, Faculty of Business, Law and Social Sciences, PhD in Economics. Invited teacher.

Gulnara Kiliptari

Tbilisi State Medical University. Head of ICU department. Associate professor.

Iamze Taboridze
Scientific Center of the Humanitarian Educational University, Head, PhD in Medicine. Associate professor.

Ketevan Goletiani
Batumi Navigation Teaching University. Dean of Logistics Faculty. Batumi Shota Rustaveli State University.
Doctor TS, Professor.

Larisa Korghanashvili
Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Larisa Takalandze
Sokhumi State University, Faculty of Economic and Business. Doctor of Economic Sciences.

Lia Davitadze
Batumi Shota Rustaveli State University. Higher Education Teaching Professional. PhD in Educational Sciences.

Lia Matchavariani
Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Loid Karchava
Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maia Kapanadze
Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Maia Matoshvili
Tbilisi State Medical University. The First University Clinic. Dermato-Venereologist. Assistant Professor. PhD in DAPS.

Mariam Darbaidze
Davit Aghmashenebeli National Defense Academy of Georgia. The Head of Education Division. PhD in Biology.

Mariam Kharashvili
Ilia State University. Assistant Professor. PhD MD.

Mariam Nanitashvili
Executive Director - Wise Development LTD (Training Centre). Associated Professor at Caucasus University. PhD in Economics

Nana Shoniya
State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Natia Beridze
LEPL National Environmental Agency of Georgia, Invited Expert at International Relations and PR Division. PhD in Political Science.

Nelli Sichinava
Akaki Tsereteli State University. Associate. Professor. PhD.

Nino Gogokhia
Tbilisi State Medical University. Head of Laboratory the First University Clinic. Professor.

Nino Museridze
GGRC Georgian-German Center for Reproductive Medicine, Owner and Clinical Director. The Doctor of Medicine, Full Professor.

Nino Pirtskhelani
Associated Professor of Department of Molecular and Medical Genetics of Tbilisi State Medical University.

Omari Omarimu
Tbilisi State University named Iv. Javakhishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor

Rati Abuladze
St. Andrew the first-called Georgian University of the Patriarchate of Georgia. Faculty of Economics and Business Administration. Manager of the Faculty Quality Assurance Office. PhD in Business Administration.

Rusudan Kutateladze
Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Rusudan Sujashvili
New Vision University. School of Medicine. Professor,
Simon Nemsadze
Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor
Tamar Giorgadze
Tbilisi State Medical University. Department of Histology, Cytology and Embryology. Assistant Professor.
Tamila Armania-Kepuladze
Akaki Tsereteli State University. Department of Economics. PhD in Economic.
Tengiz Museliani
Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor
Timuri Babunashvili
Georgian Business Academy of Science. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.
Vladimer Papava
Tbilisi State Medical University. Assistant-Professor. PhD. MD.
Zaira Gudushauri
Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Associate Professor. PhD. ES.

Germany

Hans-Juergen Zahorka
Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of
"European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen
Alexander Dilger
University of Münster. Professor of Business Economics. PhD in Economy.

Greece

Margarita Kefalaki
Communication Institute of Greece. PhD in Cultural Communication. President of Institute.

Hungary

Nicasia Picciano
Central European University. Department of International Relations and European Studies.

India

Federica Farneti
University of Bologna. Department of Sociology and Business Law. Associate Professor. OhD in Economic
& Management.
Prasanta Kumar Mitra
Sikkim Manipal Institute of Medical Sciences. Department of Medical Biotechnology. PhD in Biochemistry.
Samant Shant Priya
Lal Bahadur Shastri Institute of Management, New Delhi, Associate Professor in Philosophy PhD
in Marketing.
Sonal Purohit
Jain University, Center for Management Studies, Assistant Professor, PhD in Business Administration, Life
Insurance, Privatization.
Varadaraj Aravamudhan
Measi Institute of Management. Associate Professor. PhD in Management.

Iraq

Rana Khudhair Abbas Ahmed

Irag, Baghdad, Alrafidain University College. Lecturer, Global Executive Administrator, Academic coordinator. PhD in Scholar (CS).

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Italy

Simona Epasto

University of Macerata. Department of Political Science, Communication and International Relations. Tenured Assistant Professor in Economic and Political Geography. PhD in Economic and Political Geography

Donatella M. Viola

London School of Economics and Political Science, London, Assistant Professor in Politics and International Relations at the University of Calabria, Italy. PhD in International Relations.

Jordan

Ahmad Aljaber

President at Gulf University. German Jordan University, Founder / Chairman of the Board. Ph.D in Computer Science

Ahmad Zamil

Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing

Ikhlas Ibrahim Altarawneh

Al-Huessian BinTala University. Business Department. Full Professor in Human Resource Management.

Asmahan Majed Altaher

Arab Academy for Banking and Financial Sciences. Associate Professor. PhD in Management Information System.

Sadeq AlHamouz

Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PHD. Computer Science.

Safwan Al Salaimh

Aqaba University. Software Engineering Department. Information Technology Faculty. Professor. PhD.

Kazakhstan

Alessandra Clementi

Nazarbayev University School of Medicine. MD, GP. Assistant Professor of Medical Practice and Family Medicine

Altinay Pozilova

Sirdarya University. Associated professor. PhD in Pedagogy Science.

Anar Mirazagalieva

Astana International University. Vice-President. PhD in Biology.

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolv. PhD

Gulmira Zhurabekova

Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

Guzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk, Russian Economy University G. Plekhanov, Associate Professor, PhD in Economic

science.

Marina Bobireva

West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Niyazbek Kalimov

Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova

State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science

Nikolay Kurguzov

State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor.

Oleg Komarov

Pavlodar State Pedagogical Institute. Professor of Department of Economics, Law and Philosophy. PhD in Sociology,

Zhanargul Smailova

Head of the Department of Biochemistry and Chemical Disciplines named after MD, professor S.O. Tapbergenova NAC Medical University of city Semey.

Kosovo

Donat Rexha

Faculty of Economics and Management at the AAB College. Professor. Lecturer. Local Consultant at the UNICEF.

Libya

Salaheddin Sharif

University of Benghazi, International Conference on Sports Medicine and Fitness, Libyan Football Federation- Benghazi PhD in Medicine (MD)

Latvia

Tatiana Tambovceva

Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University.

Lithuania

Agne Simelyte

Vilnius Gediminas Technical University, Associate professor. Phd in Social Sciences (Management)

Ieva Meidute – Kavaliauskiene

Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research

Vilma (Kovertaite) Musankoviene

e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PHD

Laura Uturyte

Vilnius Gediminas Technical University (VGTU). Head of Project Manager at PI Gintarine Akademy. PhD in Economy.

Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene

Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD

Zhaneta Simanavichienė

Professor, head of Laboratory Business Innovation University of Mykolas Romeris. Honorary consul of Estonia

Macedonia

Liza Alili Sulejmani

International Balkan University. Head of Banking and Finance department. Assistant Professor. PhD of

Economics.

Malaysia

Anwarul Islam

The Millennium University. Department of Business Administration. Associate Professor.

Kamal Uddin

Millennium University, Department of Business Administration. Associate Professor. PhD in Business Administration.

Morocco

Mohammed Amine Balambo

Ibn Tufail University, Aix-Marseille University. Free lance. Consultant and Trainer. PhD in Philosophy. Management Sciences, Specialty Strategy and Logistics.

Nigeria

Bhola Khan

Yobe State University, Damaturu. Senior Lecturer and Head, Dept. of Economics. PhD in Economics.

Norway

Svitlana Holovchuk

PhD in general pedagogics and history of pedagogics.

Pakistan

Nawaz Ahmad

The Aga Khan University. Chief Examiner. PhD in Management.

Poland

Grzegorz Michalski

Wroclaw University of Economics. Faculty of Engineering and Economics. PhD in economics. Assistant professor.

Kazimierz Waluch

Pawel Wlodkovic University College in Plock, Assistant Professor at the Faculty of Management. PhD in Economy.

Robert Pawel Suslo

Wroclaw Medical University, Public Health Department, Health Sciences Faculty, Adjunct Professor of Gerontology Unit. PhD MD.

Tadeusz Trocikowski

European Institute for Eastern Studies. PhD in Management Sciences.

Qatar

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor in Finance. PhD in Finance

Romania

Camelia Florela Voinea

University of Bucharest, Faculty of Political Science, Department of Political Science, International

Relations and Security Studies. PhD in Political Sciences.

Minodora Dobreanu

University of Medicine, Pharmacy, Sciences and Technology of Târgu Mureș. Faculty of Medicine.

Professor. PhD in Medicine.

Odette (Buzea) Arhip

Ecological University Bucuresti. Professor at Ecological University. PhD.

Russia

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Andrey Latkov

Stolypin Volga Region Institute of Administration, Ranepa. Sc.D. (Economics), Ph.D. (Politics), professor,

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Elena Klemenova

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Galina Gudimenko

Orel State Institute of Economics and Trade. Department of History, Philosophy, Advertising and Public Relations. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Grigory G. Levkin

Siberian State Automobile and Highway Academy. Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Gyuzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk affiliation of G. Plekhanov Russian Economy University / Associate Professor, Business, Informatics, Jurisprudence and General Studies sub-department. PhD in Economic science.

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD. Pedagogical Science. Associate Professor

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Lyalya Jusupova

Bashkir State Pedagogical University named M.Akmully. PHD Pedagogy Science. Associate Professor

Marina Sirik

Kuban State University. Head of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics of the State Pedagogical University. PhD in Legal Sciences.

Marina Volkova
Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Natalia Litneva
Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Nikolay N. Efremov
Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Nikolay N. Sentyabrev
Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician.

Olga Ovsyanik
Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University. Doctor in Social Psychology.

Olga Pavlova
Medical University named Rehabilitation, Doctors and Health, Professor of the Department of Morphology and Pathology, Doctor of biological sciences, physiology

Sergei N. Fedorchenko
Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

Sergei A. Ostroumov
Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Svetlana Guzenina
Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Tatiana Kurbatskaya
Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

Victor F. Stukach
Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

Zhanna Glotova
Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor.

Saudi Arabia

Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh
Ibn Rushd College for Management Sciences. PHD Human Resource Development and Management.
Associate Professor in Business Administration

Salim A Alghamdi
Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

Serbia

Aleksandra Buha
University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

Jane Paunkovic
Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

Jelena Purenovic
University of Kragujevac. Faculty of Technical Sciences Cacak. Assistant Professor. PhD in NM systems.

Sultanate of Oman

Nithya Ramachandran
Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

Rustom Mamlook
Dhofar University, Department of Electrical and Computer Engineering College of Engineering. PhD in Engineering / Computer Engineering. Professor.

Sweden

Goran Basic

Lund University. Department of Sociology. PhD in Sociology. Postdoctoral Researcher in Sociology.

Turkey

Fuad Aliev

Gebze Technical University, Department of Electronics Engineering, Faculty of Engineering, Associate professor, PhD in Automation engineering

Mehmet Inan

Turkish Physical Education Teachers Association. Vice president. PhD in Health Sciences, Physical Education and Sport Sciences

Muzaffer Sancı

University of Health Sciences. Tepecik Research and Teaching Hospital. Clinics of Gynecology and Obstetrics Department of Gynecologic Oncologic Surgery. Associated Professor.

Vugar Djafarov

Medical school at the University of Ondokuzmayıs Turkey. PhD. Turkey.

Yigit Kazancioglu

Izmir University of Economics. Associate Professor, PhD in Business Administration.

UK

Christopher Vasilopoulos

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. PhD in Political Science and Government.

Frances Tsakonas

International Institute for Education Advancement. Ceo & Founder. PhD in Philosophy.

Georgios Piperopoulos

Northumbria University. Visiting Professor, Faculty of Business and Law Newcastle Business School. PhD Sociology and Psychology.

Mahmoud Khalifa

Lecturer at Suez Canal University. Visiting Fellow, School of Social and Political Sciences, University of Lincoln UK. PhD in Social and Political Sciences

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor. PhD in Finance.

Stephan Thomas Roberts

BP Global Project Organisation. EI&T Construction Engineer. Azerbaijan Developments. SD 2 Onshore Terminal. Electrical engineer.

Ukraine

Alina Revtie-Uvarova

National Scientific Center. Institute of Soil Structure and Agrochemistry named Sokolovski. Senior Researcher of the Laboratory, performing part-time duties of the head of this laboratory.

Alla Oleksyuk-Nexhames

Lviv University of Medicine. Neurologist at pedagog, pryvaty refleksoterapy. MD PD.

Anna Kozlovska

Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Associate Professor. PhD in Economic.

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Dmytro Horilyk

Head of the Council, at Pharmaceutical Education & Research Center. PhD in Medicine.

Galina Kuzmenko

Central Ukrainian National Technical University, Department of Audit and Taxation, Associate Professor. PhD in Economy.

Galina Lopushniak

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. PhD. Doctor of Economic Sciences, Professor.

Hanna Hulciaieva

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of phytopathogenic bacteria. The senior research fellow, PhD in Biology.

Hanna Komarnytska

Ivan Franko National University of Lviv, Head of the Department of Economics and Management, Faculty of Finance and Business Management, Ph.D. in Economics, Associate Professor.

Iryna Skrypchenko

Prydniprovsk State Academy of Physical Culture and Sports. Department of Water Sports. Associate Professor. PhD in Physical Education and Sport.

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Larysa Kapranova

State Higher Educational Institution «Priazovskiy State Technical University» Head of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship, Associate Professor, PhD in Economy,

Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor.

Liliya Roman

Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University. Associate professor, PhD in Philology,

Liudmyla Fylypovych

Vice-president of Ukrainian Association of Researchers of Religion (UARR), H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU. Doctor of philosophical sciences. Professor

Lyudmyla Svistun

Poltava national technical Yuri Kondratyuk University. Department of Finance and Banking. Associated Professor.

Mixail M. Bogdan

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of Plant of viruses. PhD in Agricultural Sciences.

Nataliya Bezrukova

Yuri Kondratyuk National Technical University. Associate Professor, PhD in Economic.

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neureosurgical Centre. Associated Professor

Oleksandra Kononova

Prydniprovska State Academy of Civil Engineering and Architecture (PSACIA), Assoc.professor of Accounting, Economics and Human Resources Management department. PhD. in Economic Science.

Oleksandr Levchenko

Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi. Vice-Rector for Scientific Activities. Professor.

Olena Aleksandrova

Borys Grinchenko Kyiv University, Dean of the Faculty of History and Philosophy. Doctor of Philosophical Sciences, Professor.

Olena Cherniavska

Poltava University of Economics and Trade, Doctor of Economical Sciences. Professor

Olga F. Gold

Odessa National University named I.I. Mechnikov. Odessa pedagogical college. PhD

Olga I. Gonchar

Khmelnitsky National University, Economics of Enterprise and Entrepreneurship, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Roman Dodonov

Head of the Philosophy Department. Borys Grinchenko Kyiv University. Doctor of philosophical sciences. Professor.

Roman Lysyuk

Assistant Professor at Pharmacognosy and Botany Department at Danylo Halytsky Lviv National Medical University.

Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Svetlana Dubova

Kyiv National University of Construction and Architecture. Associate Professor. PhD in TS.

Tetiana Kaminska

Kyiv Cooperative Institute of Business and Law. Rector. Doctor of Science in Economics. .

Valentina Drozd

State Scientific Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Doctor of Law, Associate Professor, Senior Researcher.

Vasyl Klymenko

Central Ukrainian National Technical University. Department of Electrical Systems and Energy Management. Doctor TS. Professor.

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

Vita Tytarenko

H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences. Professor at the Department of Philosophy.

Yuliia Mytrokhina

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhaylo Tugan-Baranovsky., PhD in Marketing and Management. Associate Professor

Yulija M. Popova

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. PhD in Economic. Associated professor

Crimea

Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

Oksana Usatenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Academy of Humanities and Education (branch). PhD of Psychology.

Associate Professor.

Oleg Shevchenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Humanities and Education Science Academy (branch), Associate Professor. PhD in Social Philosophy

Tatiana Scriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

United Arab Emirates

Ashok Dubey

Emirates Institute for Banking & Financial Studies, senior faculty. Chairperson of Academic Research

Committee of EIBFS. PhD in Economics
Maryam Johari Shirazi
Faculty of Management and HRM. PhD in HRM. OIMC group CEO.

USA

Ahmet S. Yayla
Adjunct Professor, George Mason University, the Department of Criminology, Law and Society & Deputy Director, International Center for the Study of Violent Extremism (ICSVE), PhD in Criminal Justice and Information Science

Carol Scott Leonard
Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation

Christine Sixta Rinehart
Academic Affairs at University of South Carolina Palmetto College. Assistant Professor of Political Science. Ph.D. Political Science

Cynthia Buckley
Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research

Medani P. Bhandari
Akamai University. Associate professor. Ph.D. in Sociology.

Mikhail Z. Vaynshteyn
Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis

Nicolai Panikov
Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology

Rose Berkun
State University of New York at Buffalo. Assistant Professor of Anesthesiology, PhD. MD

Tahir Kibriya
Director technical / senior engineering manager. Black & Veatch Corporation, Overland Park. PhD Civil Engineering.

Yahya Kamalipour
Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD

Wael Al-Husami
Lahey Hospital & Medical Center, Nardone Medical Associate, Alkhaldi Hospital, Medical Doctor, International Health, MD, FACC, FACP

Uruguay

Gerardo Prieto Blanco
Universidad de la República. Economist, Associate Professor. Montevideo.

Uzbekistan

Guzel Kutlieva
Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD in BS.

Khurshida Narbaeva
Institute of Microbiology, Academy of Sciences Republic of Uzbekistan, Doctor of biological sciences.

Shaklo Miralimova
Academy of Science. Institute of Microbiology. Doctor of Biology Sciences. PhD in BS.

Shukhrat Yovkochev
Tashkent State Institute of Oriental Studies. Full professor. PhD in political sciences.

AIMS AND SCOPE

NGO RAIDCG The Southern caucasus Scientific Journals publishes peer-reviewed, original research and review articles in an open access format. Accepted articles span the full extent of the social and behavioral sciences and the humanities.

ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals seeks to be the world's premier open access outlet for academic research. As such, unlike traditional journals, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals does not limit content due to page budgets or thematic significance. Rather, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals evaluates the scientific and research methods of each article for validity and accepts articles solely on the basis of the research. Likewise, by not restricting papers to a narrow discipline, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals facilitates the discovery of the connections between papers, whether within or between disciplines.

ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals offers authors quick review and decision times; a continuous-publication format; and global distribution for their research via ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals Online. All articles are professionally copyedited and typeset to ensure quality.

Those who should submit to ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals include:

- Authors who want their articles to receive quality reviews and efficient production, ensuring the quickest publication time.
- Authors who want their articles to receive free, broad, and global distribution on a powerful, highly discoverable publishing platform.
- Authors who want their articles branded and marketed by a world-leading social science publisher.
- Authors who want or need their articles to be open access because of university or government mandates.

TOPICS OF JOURNAL

Agricultural, environmental & natural sciences
Social, pedagogy sciences & humanities
Medicine and biology sciences
Regional development and infrastructure
Economic, management & marketing sciences
Legal, legislation and political sciences
Art and Film Studies
Cinematography

NGO International Center for Research, Education & Training (Estonia, Tallinn) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **The Baltic Scientific Journals**

ISSN: 2613-5817; E-ISSN: 2613-5825; UDC: 0 (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/PIRETC
Proceeding of The International Research Education & Training Center.
<https://scia.website/index.php/piretc>

ISSN: 2674-4562, E-ISSN: 2674-4597, UDC: 620.9 (051) (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/ENECO
Proceedings of Energy Economic Research Center. ENECO
<https://bsj.fisdd.org/index.php/eneco-peerc>

ISSN: 1609-1620, E-ISSN: 2674-5224; UDC: 62 (051) (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/PAHTEI
Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions. PAHTEI
<https://bsj.fisdd.org/index.php/pahtei>

ISSN: 2663-8770, E-ISSN: 2733-2055; UDC: 672, 673, 67.01-67.02
DOI PREFIX: 10.36962/ETM
ETM Equipment, Technologies, Materials
<https://bsj.fisdd.org/index.php/etm>

ISSN: 2733-2713; E-ISSN: 2733-2721; UDC: 33
DOI PREFIX: 10.36962/SWD
SOCIO WORLD-SOCIAL RESEARCH & BEHAVIORAL SCIENCES
<https://bsj.fisdd.org/index.php/swd>

E-ISSN: 2587-4713; UDC: 620.9 (051) (0.034)
DOI PREFIX: 10.36962 / ECS
Economics
<https://scia.website/index.php/ecs>

Society of Azerbaijanis living in Georgia. NGO. (Georgia, Tbilisi) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **Southern Caucasus Scientific Journals**

ISSN: 2346-8068; E-ISSN: 2346-8181; UDC: 611-618

DOI PREFIX: 10.36962/ALISJMISC

Ambiance in Life-International Scientific Journal in Medicine of Southern Caucasus.

<https://scia.website/index.php/ALISJMISC>

Representation of the International Diaspora Center of Azerbaijan in Georgia. NGO (Georgia Tbilisi) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **Southern Caucasus Scientific Journals**

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; UDC: 3/k-144

DOI PREFIX: 10.36962/CESAJSC

The Caucasus-Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus

<https://scia.website/index.php/CESAJSC>

Title of the Paper (14 point, Bold, Times New Roman)

First Author's Name¹, Second Author's Name², Third Author's Name³,

¹ [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

² [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

³ [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

Corresponding author's email:

(Affiliation1,2,3 Times New Roman, 10)

Article Type: Refer to the section policy of journal for acceptable article types.

ABSTRACT

(Times New Roman, 12)

The manuscript should contain an abstract within 300 words. The manuscript should have a self-contained, citation-free abstract and state briefly the purpose of the research, methodology, key results and major conclusions. Abstract should be in a single paragraph with running sentences. Do not use any subheading or point list within the abstract. Also, non-standard or uncommon abbreviations should be avoided, but if essential they must be defined at their first mention in the abstract itself.

Keywords: Authors are advised to write **3-5 keywords** related to the article, separated by comma. These keywords will be used for indexing purpose.

SUMMARY (OPTIONAL) (Times New Roman, 12 Bold)

[This section of the manuscript is optional. It is up to the author(s) to decide whether to include this section in the manuscript.]

["Summary" of your work is a short description of the work being presented in your article. It is longer than the "Abstract" which is limited to 250 words for all types of articles. After reading the "Summary" a reader should be able to understand the background information, why the work is being reported, what the significant results are, and what may be the explanation for the results.]

[Although writing an additional section in the form of "Summary" of your work may seem like an extra burden on your time and resources, it will be an important part of your manuscript especially for articles which are highly technical. Many times readers who are students, or who are not expert on the subject of the article or readers who are experts but in related subjects may skip reading an article if on first look the article appears to be very technical with lot of data, facts and statistics. Some other articles may not be easy to understand, on first reading, even by experts in the subject of the article. The "Summary" section will help the readers in understanding the results of your study.]

- The recommended word limit for "Summary" for Review Article is – 800 words (2 pages)
- When writing the "Summary" use as simple and as non-technical language as possible. Write the "Summary" as if you are explaining your study to a first year graduate student.
- Do not repeat or copy text verbatim from the main text of your manuscript. "Summary" will probably be the most important and most widely read part of your manuscript. Write it fresh as a separate section.

- In the "Summary" give: 1) relevant background information, 2) why the work was done, 3) what were the significant results, 4) possible explanation of the results.
- Only give the significant results of your study and give their possible explanation.
- Do not compare your results with other studies.
- Do not give references in the "Summary" section. First reference should start in main text of your manuscript from the "Introduction" section.

Introduction (Times New Roman, 12)

Mostly Papers starts with introduction. It contains the brief idea of work, requirement for this research work, problem statement, and Authors contribution towards their research. Sufficient recent reference citation [1] from last 2 years should be included for showing the existing challenges and importance of current work. This section should be succinct, with no subheadings unless unavoidable [2, 3]. State the objectives of the work and provide an adequate background related to your work, avoiding a detailed literature survey or a summary of the results.

Research Methodology (Times New Roman, 12)

This part should contain sufficient detail to reproduce reported data. It can be divided into subsections if several methods are described. Methods already published should be indicated by a reference [4], only relevant modifications should be described. Methodology should be written concisely in detail by maintaining continuity of the texts.

Theory and Calculation (Times New Roman, 12)

A Theory section should extend, not repeat, the background to the article already dealt with in the Introduction and lay the foundation for further work. In contrast, a Calculation section represents a practical development from a theoretical basis. Do not add extensive basic definitions or well-known theories, instead highlight theoretical background and its specific usages in view of your work only.

Mathematical Expressions and Symbols (Times New Roman, 12)

Mathematical expressions and symbols should be inserted using **equation tool** of Microsoft word. References may be added for used equations to support its authenticity, e.g. this result has been analysed using Fourier series [5].

$$f(x) = a_0 + \sum_{n=1}^{\infty} \left(a_n \cos \frac{n\pi x}{L} + b_n \sin \frac{n\pi x}{L} \right) \quad (1)$$

Results and Discussion (Times New Roman, 12)

This section may each be divided by subheadings or may be combined. A combined Results and Discussion section is often appropriate. This should explore the significance of the results of the work, don't repeat them. Avoid extensive citations and discussion of published literature only, instead discuss recent literature for comparing your work to highlight novelty of the work in view of recent development and challenges in the field.

Preparation of Figures and Tables (Times New Roman, 12)

Authors are supposed to embed all figures and tables at appropriate place within manuscript. Figures and tables should neither be submitted in separate files nor add at the end of manuscript. Figures and Tables should be numbered properly with descriptive title. Each Figure/Table must be explained within the text by referring to corresponding figure/table number. Any unexplained or unnumbered Figure/Table may cause rejection of the paper without being reviewed.

Formatting Tables (Times New Roman, 12)

Table should be prepared using table tool within the Microsoft word and cited consecutively in the text. Every table must have a descriptive title and if numerical measurements are given, the units should be included in the column heading. Formatting requirement has been summarized in the Table 1.

Table 1: Summary of formatting requirement for submitting paper in this journal. (Times New Roman, 12)

Layout	Size	Margin (Normal)	Header	Footer	
Single column	A4 (8.27" X 11.69")	Top=1" Bottom=1" Left=1" Right=1"	Do not add anything in the header	So not add anything in the footer	
Font	Article Title	Headings	Subheadings	Reference list	Text
	Times New Roman, 16 pt, Bold, centred	Times New Roman, 11 pt, Bold, Left aligned	Times New Roman, 10 pt, Bold, Left aligned	Times New Roman, 8 pt, Justified	Garamond, 11 pt, Justified
Line Spacing	1.15	1.15	1.15	1.15	1.15
Page number	We will format and assign page numbers				

(Times New Roman, 10)

Formatting Figures (Times New Roman, 12)

All figures should be cited in the paper in a consecutive order, author may be asked to provide separate files of the figure. Figures should be used in bitmap formats (TIFF, GIF, JPEG, etc.) with 300 dpi resolution at least unless the resolution is intentionally set to a lower level for scientific reasons. If a bitmap image has labels, the image and labels should be embedded in separate layer. Figure 1 shows the logo of AIJR Publisher.

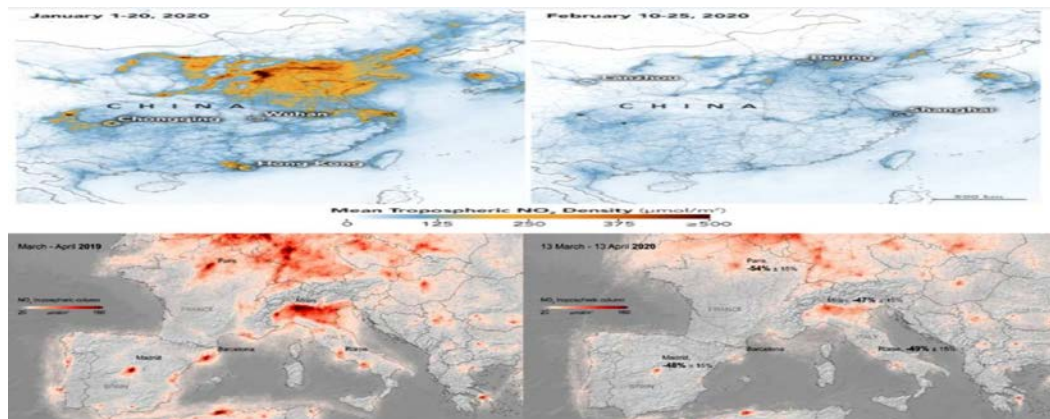

Figure 1: Logo of the AIJR Publisher (Times New Roman, 12)

Conclusions (Times New Roman, 12)

Each manuscript should contain a conclusion section within 250-450 words which may contain the major outcome of the work, highlighting its importance, limitation, relevance, application and recommendation. Conclusion should be written in continuous manner with running sentences which normally includes main outcome of the research work, its application, limitation and recommendation. Do not use any subheading, citation, references to other part of the manuscript, or point list within the conclusion.

Declarations (Times New Roman, 12)

Study Limitations (Times New Roman, 12)

Provide all possible limitation faced in the study which might significantly affect research outcome, If not applicable write, none.

Acknowledgements (Times New Roman, 12)

All acknowledgments (if any) should be included in a separate section before the references and may include list of peoples who contributed to the work in the manuscript but not listed in the author list.

Funding source (Times New Roman, 12)

Provide funding source, supporting grants with grant number. The name of funding agencies should be written in full, if no funding source exist, write, none.

Competing Interests (Times New Roman, 12)

Declare any potential conflict of interest exist in this publication.

Human and Animal Related Study (Times New Roman, 12)

If the work involves the use of human/animal subjects, each manuscript should contain the following subheadings under the declarations section-

Ethical Approval (Times New Roman, 12)

Provide ethical approval authority name with the reference number. If ethical approval is not required, provide an ethical exemption letter of not required. The author should send scan copy (in pdf) of the ethical approval/exemption letter obtained from IRB/ethical committee or institutional head.

Informed Consent (Times New Roman, 12)

Write a statement of informed consent taken from the participants to publish this research work. The editor may ask to upload scan copy if required.

References (Times New Roman, 12)

Author(s) are responsible for ensuring that the information in each reference is complete and accurate. **Do not use grey literature (unauthentic website, news portal, social media, Wikipedia etc) as reference, only scholarly literature (Journal, online books, proceedings, patents, authentic websites with permanent archival policy) are acceptable references.** Author should include sufficient recent (last 2 years) references in the article. All references must be numbered consecutively and citations of references in the text should be identified using numbers in square brackets (e.g., “as explained by AIJR [1]”; “as discussed in many reports [2]-[6]”). All references should be cited within the text correctly; do not add only list of references without citation within the text. All cited references should be listed after declarations section in the following style-

1. W. S. Author, “Title of paper,” Name of Journal in italic, vol. x, no. x, pp. xxx-xxx, Abbrev. Month, year. <https://doi.org/10.21467/ajgr>
2. Bahishti, “Peer Review; Critical Process of a Scholarly Publication”, J. Mod. Mater., vol. 2, no. 1, pp. 1.1-1.2, Oct. 2016. <https://doi.org/10.21467/jmm.2.1.1.1-1.2>
3. Bahishti, “A New Multidisciplinary Journal; International Annals of Science”, Int. Ann. Sci., vol. 1, no. 1, pp. 1.1-1.2, Feb. 2017. <https://journals.ajr.in/index.php/ias/article/view/163>
4. W. S. Author, “Title of paper,” Name of Journal in italic, vol. x, no. x, pp. xxx-xxx, Abbrev. Month, year. Access online on 20 March 2018 at <https://www.ajr.in/journal-list/advanced-journal-graduate-research/>
5. W. S. Author, “Title of paper,” Name of Journal in italic, vol. x, no. x, pp. xxx-xxx, Abbrev. Month, year. Access online on 5 March 2018 at <https://www.ajr.in/about/publication-ethics/>
6. M. Ahmad, “Importance of Modeling and Simulation of Materials in Research”, J. Mod. Sim. Mater., vol. 1, no. 1, pp. 1-2, Jan. 2018. DOI: <https://doi.org/10.21467/jmsm.1.1.1-2>

Main features of citation style are given as-

- The author name format is, "first name (Initial), middle name (Initial) and last name". This differs from other styles where author's last name is first.
- The title of an article (or chapter, conference paper, patent, etc.) is in quotation marks.
- The title of the book or journal is in italics.
- Online link of the original paper. If any reference is not available online, it should be modified with available online reference

Название статьи (14 пунктов, полужирный шрифт, Times New Roman)

Имя первого автора¹, Имя второго автора², Имя третьего автора³,

(Times New Roman, 12)

¹Принадлежность (кафедра, факультет/колледж, институт/университет)

^{2,3}Аффилиация других авторов, если отличается (кафедра, факультет/колледж, институт/университет)

Электронная почта ответственного автора:

(Times New Roman, 10)

Тип статьи: Информацию о допустимых типах статей см. в политике раздела журнала.

АННОТАЦИЯ (Times New Roman, 12)

Рукопись должна содержать аннотацию в пределах 300 слов. Рукопись должна иметь самодостаточный реферат без цитирования и кратко излагать цель исследования, методологию, основные результаты и основные выводы. Аннотация должна быть в одном абзаце с предложениями. Не используйте подзаголовки или список точек в аннотации. Кроме того, следует избегать нестандартных или необычных сокращений, но, если они необходимы, они должны быть определены при их первом упоминании в самом реферате. Ключевые слова: Авторам рекомендуется указывать 3-5 ключевых слов, относящихся к статье, через запятую. Эти ключевые слова будут использоваться для целей индексации.

Məqalənin adı (14 punkt, Qalın, Times New Roman)

Birinci Müəllifin Adı¹, İkinci Müəllifin Adı², Üçüncü Müəllifin Adı³, (Times New Roman, 12)

¹Afiliyasiya (Departament, Fakültə/Kollec, Müəssisə/Universitet)

^{2,3}Əgər fərqlidirsə, digər müəlliflərin mənsubiyyəti (Departament, Fakültə/Kollec, Müəssisə/Universitet)

Cavabdeh müəllifin e-poçtu:

(Times New Roman, 10)

Məqalə növü: Məqbul məqalə növləri üçün jurnalın bölmə siyasətinə baxın.

XÜLASƏ (Times New Roman, 12)

Əlyazmada 300 sözdən ibarət abstrakt olmalıdır. Əlyazma öz məzmunlu, sitatsız bir referat olmalıdır və tədqiqatın məqsədini, metodologiyasını, əsas nəticələrini və əsas alınmış nəticələri qısa şəkildə ifadə etməlidir. Xülasə davam edən cümlələrlə bir paraqrafda olmalıdır. Xülasədə heç bir alt başlıq və ya nöqtələr siyahısından istifadə etməyin. Bundan əlavə, qeyri-standart və ya qeyri-adi abbreviaturalardan qaçmaq lazımdır, onlara ehtiyac olduqda, onlar xülasədə qeyd edilməklə yerləri təyin olunmalıdır.

Açar sözlər: Müəlliflərə məqaləyə aid 3-5 açar sözü vergüllə ayıraraq yazmaları tövsiyə olunur. Bu açar sözlər indeksləşdirmə məqsədilə istifadə olunacaq.

Complete Detail of Each Author

Provide complete detail of each author in the following format as well as add each author with complete detail during online submission (step 3) in the same order as appears in the manuscript.

First Author's Full Name: (Times New Roman, 12)

Highest Qualification:

Department:

Post/Rank (If a student, provide course name and course year):

Affiliation (College/University/Institute) with postal address:

email id:

ORCID:

Mobile:

Second Author's Full Name: (Times New Roman, 12)

Highest Qualification:

Department:

Post/Rank (If a student, provide course name and course year):

Affiliation (College/University/Institute) with postal address:

email id:

ORCID:

Mobile:

Third Author's Full Name: (Times New Roman, 12)

Highest Qualification:

Department:

Post/Rank (If a student, provide course name and course year):

Affiliation (College/University/Institute) with postal address:

email id:

ORCID:

Mobile:

NOTES

JOURNAL INDEXING

ISSN: 2298-0946; E-ISSN:1987-6114; DOI prefix: 10.36962/CESAJSC

©**Publisher:** LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Director & shareholder : Namig Isazade. Azerbaijan.

©**Editorial office:** 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

©**Typography:** LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Registered address: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

Telephones: +994 552 417 012; +994 518 648 894

Website: <https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

©**Publisher:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals

©**Editorial office:** 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©**Typography:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Telephones: +994 552 417 012; +994 518 648 894.

Website: <https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 50 ISSUE 03 2022

© THE SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES
SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES
MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES
LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES
ART AND FILM STUDIES
CINEMATOGRAPHY

<https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

Platform &
workflow by
OJS/PKP

SCAN ME